

Tatjana Đurić Kuzmanović

RODNOST I RAZVOJ U SRBIJI

Od dirigovanog nerazvoja do tranzicije

Tatjana Đurić Kuzmanović

**RODNOST I RAZVOJ U TRANZICIJI
U SRBIJI**

Od dirigovanog nerazvoja do tranzicije

izdavac

Molimo Vas da NE reprodukujete ovaj rad na bilo koji način bez predhodne pismene autorizacije izdavača koji će tražiti dozvolu od autora. Ovaj rad je zaštićen.

Izdavači

Budućnost Novi Sad

Ženske studija i istraživanja Novi Sad

Za izdavače

Novak Vukotić

Svenka Savić

Lektor I korektor

Olivera Trezić

Priprema Slobodan Panić

Stampa "Budućnost" Novi Sad

ISBN 86-7203-040-0

Prvo izdanje, 2002

Sva prava zadržana

Sadržaj

Predgovor i zahvalnost

UVOD

Specifične karakteristike i okolnosti rodnih nejednakosti u Srbiji

Osnovni trendovi očekivanih rodnih nejednakosti na tržištu rada u Srbiji u tranziciji

Literatura

deo PRVI

1. Od nacionalnih ekonomija do nacionalističke histerije - posledice po žene

Nacionalne ekonomije ili nacionalizam promovisan od strane države

Promena imidža i održavanje stvarnosti: socijalističke žene izmedju emancipacije i tradicije

Nacionalistička histerija je prisutna, gde su žene?

Literatura

2. Ka teorijskom okviru istraživanja rodnih nejednakosti u Srbiji

Položaj žena u razvoju – rod i nejednakost

Teorijske prepostavke analize rodnog modela

Neki elementi rodnog modela i istraživanje nejednakosti

Srbija 1990tih – nerazvoj, nejednakost, nasilje

Literatura

3. Rodne nejednakosti u nacionalističkom, netranzicionom kontekstu u Srbiji, sa naglaskom na Vojvodinu tokom devedesetih godina

Rodni pristup teorijama razvoja i tranzicije

Opšti ekonomski i društveni uslovi u Srbiji tokom devedesetih

Rodna podredjenost u Srbiji: od socijalizma do nerazvoja

Sadašnje stanje i budući trendovi na tržištu rada za žene tokom tranzicije

Ka pozitivnoj akciji

Literatura

4. Od dirigovanog nerazvoja i organizovanog rodnog nasilja od strane države do tranzicije u Vojvodini i Srbiji

Opšti uslovi nerazvoja u Srbiji tokom devedesetih godina

Uticaj tranzicije na žene u Srbiji

Žene i tranzicija u Vojvodini i Srbiji: sadašnje stanje i budući trendovi

Literatura

DEO DRUGI

1. Pokušaji i počeci privatizacije i tranzicije - efekti na rodne nejednakosti

Društveno konstruisane rodne nejednakosti u patrijarhalnom društvu

Rodne nejednakosti u društvu dirigovanog nerazvoja od strane države

- od socijalizma do tranzicije

Pokušaji privatizacije i efekti na rodne nejednakosti

Iskustva tranzicije i očekivani rodni efekti

Literatura

2. Istraživanje rodnih nejednakosti u industriji odeće u Vojvodini: slučaj Noviteta

Tekstilna industrija u SFR Jugoslaviji: napomene o tržištu i vlasništvu

Transformisanja tržišta rada u Srbiji – ni socijalističko ni “tranziciono”
Novitet – kratka istorija poslovanja
Neki aspekti rodnih nejednakosti kod radne snage u *Novitetu*
U potrazi za novim okvirom
Literatura

3. Tranzicija, privatizacija i rodnost u Srbiji – uticaj na tržište rada

Odbijanje tranzicije u Srbiji tokom devedesetih i odsustvo tržišta rada
Dirigovani nerazvoj u Srbiji tokom devedesetih godina i glavne karakteristike tržišta rada
Izazovi transformacije tržišta rada u Srbiji i očekivane rodne posledice
Literatura

4 . Institucionalna uporišta rodnih nejednakosti u Srbiji u tranziciji

Rodna jednakost kao osnovno ljudsko pravo i razvojni ideal
Rodne nejednakosti u Srbiji tokom proteklih decenija
Institucionalna uporišta rodnih nejednakosti
Zakon o privatizaciji
Zakon o agenciji za privatizaciju
Zakon o akcijskom fondu
Zakon o radu
Predlozi za akciju: Rodnost – od troška do koristi
Literatura

Od rodne podređenosti do strategijskog partnerstva

Predgovor i zahvalnost

Korenji ove knjige sežu u dane kada sam učestvovala na svojoj prvoj feminističkoj ekonomskoj konferenciji, organizovanoj 1993 godine od strane Ekonomskog fakulteta u Amsterdanu, Holandija, kao i na konferenciji evropskih feministkinja levičarki, organizovanoj 1995 godine u istom gradu. Najpre, podrška od strane Dubravke Žarkov koja mi je pomogla da dodjem na moju prvu feminističku konferenciju, i kasnije ohrabrenje od Helme Lutz i Ann Phoenix koje su pažljivo redigovale tekst koji čini prvo poglavlje ove knjige, omogućili su mi da zaronim dublje u pitanja odnosa žena i ekonomije.

Mnogi prijatelji i kolege doprineli su mojoj promišljanju odnosa rodnosti i razvoja. Na prvom mestu želela bih da se zahvalim Milki Puzigaći i Sonji Bajić, koje su me prijateljski podsticale i podržavale u svemu - od mojih prvih dana kao asistenta i, kasnije, profesora na Višoj poslovnoj školi u Novom Sadu. Takođe bih želela da se zahvalim Prof. Ulla Vourela iz Finske i Prof. Marjorie J Mbilinyi iz Tanzanije na korisnim komentarima drugog poglavlja. Zahvaljujem se Aleksandru Stulhoferu, Jamesu i Veronici Elias, and T. Sandfort na inspirativnim komentarima, kao i Lee Jovanović Nordgren za njen predani i marljivi rad u reorganizovanju i redigovanju trećeg poglavlja. Takođe bih želela da se zahvalim Rachael Stryker na njenom intelektualnom i jezičkom doprinosu u redigovanju četvrтog poglavlja ove knjige. Fuada Stanković and Slobodanka Markov su bile velikodušne sa svojim vremenom i intelektualnom podrškom, posebno kod uvodnog i petog poglavlja. Zahvaljujem, takođe, Brigitte Holzner, koja me je ohrabrilala, kada je to trebalo, u mom radu na šestom poglavlju i Ruth Ferrero iz Španije kojoj je

moje sedmo poglavlje zvučalo odlično. Vera Maksimov mi je, tokom proteklih godina, brižljivo pronalazila potrebnu literaturu, a Marija Gajicki i Teodora Vlahović su mi bile veoma korisne u pružanju literature i podataka, posebno, za osmo poglavlje. Želim da se zahvalim Sandri Jevtić na pažljivom prevođenju uvodnog, petog i osmog poglavlja, kao i Kristini Ostojić na prevođenju sedmog poglavlja i na njenom ogromnom naporu koji je uložila proteklih godina u poboljšanju mojih prevodilačkih sposobnosti.

Konačno, moj najveći emotivni i intelektualni dug ide ka Dubravki Žarkov koja me je sve vreme podržavala, ohrabrvала i taktično kritikovala. Svu ostalu ljubav, strpljenje i razumevanje dugujem mojim čerkama Mini i Sonji i njihovom ocu.

Tatjana Djuric Kuzmanovic

Viša poslovna škola, Novi Sad, Serbia

UVOD

Tema ove knjige jesu rodne nejednakosti u Srbiji, odnosno relativni položaj žena (u odnosu na muškarce) u društvenom razvoju i karakteristike rodnih nejednakosti tokom devedesetih godina i ženske razvojne perspektive¹.

Rodnost je termin pod kojim se uobičajeno podrazumevaju sve one razlike izmedju muškaraca i žena koje nadilaze njihove biološke (polne) karakteristike i razlike. To su one karakteristike koje su, u najširem smislu reči, društveno uslovljene i otuda promenljive. Muške i ženske uloge u svakom društvu odslikavaju uslove proizvodnje, reprodukcije, kulturnih, religijskih i ideoloških sistema koji preovlađuju u tom društvu. Tako, odnosi medju polovima dobijaju različiti oblik u različitim društvenim uslovima. Drugim rečima, to znači da je veći deo podele rada, prava i obaveza muškaraca i žena određen od strane društva i, zbog toga, promenljiv. Ono što je konstanta u patrijarhalnom društvu jeste da se te razlike izmedju muškaraca i žena obrću u korist, odnosno favorizuju muškarca, a diskriminišu ženu.

Tradicionalna razvojna teorija, npr. neoklasična, koja je poslužila kao ideološka potka, odnosno kao razvojna ideologija² procesu globalizacije najčešće zanemaruje rodnost kao kategoriju. Međutim, razvojna ekonomija i studije razvoja, pogotovo alternativne razvojne

¹ Pre nekoliko godina, analizirala sam položaj žena u kontekstu nacionalnih ekonomija u SFRJ tokom sedamdesetih i osamdesetih godina i u kontekstu nacionalističke histerije koja je usledila krajem osamdesetih i tokom devedesetih godina (Djurić Kuzmanović, 1997).

² Razvojna ideologija obuhvata razvojnu teoriju ili skup razvojnih teorija ili skup elemenata iz različitih razvojnih teorija, ali i istovremeno skup strategijskih ekonomsko-političkih pravila koji se koriste u njihovoj razradi i primeni u odgovarajućem društvu. Na primer, marksizam je jedna od razvojnih teorija ali i razvojna ideologija istovremeno (Hettne, B., 1990).

teorije, uočavaju značaj rodnosti za realističnu analizu razvojnih procesa, već duže od tri decenije. Razvojni koncepti poput: žena u razvoju, žene i razvoj i rodnost i razvoj, obogaćuju razvojnu ekonomiju i studije razvoja novim perspektivama. Ovi koncepti u analizu razvojnih procesa uvode rodnost kao kategoriju koja zajedno sa klasom predstavlja varijablu mezo nivoa³. Koji god teorijski ugao posmatranja odabrali, moraju se na adekvatan način povezati varijable različitih analitičkih nivoa: mikro (lokalni) nivo, mezo (rodnost i klase) i makro (država i medjunarodni ekonomski odnosi). Naime, centralno pitanje koje savremena razvojna teorija danas postavlja je formulisanje nove istraživačke agende (Schuurman, F.J., 1993). Ključne varijable, koje zadovoljavaju iznete kriterije, jesu raznolikost i nejednakost u emancipaciji⁴. Drugim rečima, analitički okvir novih istraživanja mora analizirati odnose izmedju različitih aktera, različitih snaga (moći) i njihovu strukturu na različitim analitičkim nivoima. Tako, teorijska perspektiva rodnosti i razvoja, podstiče holistički pristup sagledavanju društvenih procesa, doprinosi vidljivosti ženskog položaja u razvojnoj teoriji i praksi, ali i čini da žene prihvate sebe kao značajnog aktera u društvu, da prihvate muški doprinos, ali i da ne ističu ekskluzivno žensku solidarnost (Rathgeben, E.M., 1990).

Ekonomisti, pa čak i razvojni ekonomisti, ali ne i feministkinje ekonomistkinje, skloni su reduktionističkom tretiranju nejednakosti. U stvari, ekonomisti su skloni reducionističkom tretiranju stvarnosti uopšte, pa time i društvenih nejednakosti (Leijonhufvud, 1973, Hendersen, H, 1988). Ekonomisti bogatstvo i raznolikost nejednakosti koje karakterišu ljudsko društvo svode na samo one nejednakosti koje su jasno vidljive, odnosno kvantitativne i merljive, a to onda znači na one nejednakosti koje pripadaju tržištu i javnoj sferi. To su nejednakosti koje se prevashodno odnose na ekonomске nejednakosti izmedju muškaraca i žena u sferi rada i zaposlenosti, kao i neke političke i društvene nejednakosti. Međutim, nejednakosti koje se odvijaju unutar porodice i domaćinstva, u tzv. privatnoj sferi, najčešće ostaju van domašaja tradicionalnih istraživača.

Uvidjajući ogroman značaj ovih skrivenih nejednakosti na javne i na tržišne odnose, feministkinje ekonomistkinje su medju prvima nastojale da ih prepoznaju, učine vidljivim i kvantificiraju (Waring, M., 1989). Otud njihov toliki angažman na prikupljanju kvalitativne

³ Konkretni istorijsko - komparativni pristup je neizbežan u tako postavljenoj istraživačkoj šemi.

⁴ Pri tom, emancipaciju definišem dinamički, kao proces u kome društveni akteri nastoje da se oslobode strukturno definisanih hijerarhijskih odnosa. Ovi, diskriminatorski odnosi omogućavaju nejednak pristup materijalnim (zemlja, dobra, usluge) i nematerijalnim resursima (ideologija, politička moć), te neki akteri iz ovih odnosa stiču više koristi od drugih.

dokumentacije - dok je odgovor tradicionalnih ekonomista, istraživača i preovladjujućeg dela javnosti, na njihove napore bio gotovo ignorantski. Feministički istraživački rezulti i njihove preporuke za akciju, odnosno mere pozitivne diskriminacije, koje predlažu, nacionalne vlade i medjunarodne agencije, kao uostalom i Medjunarodna banka za obnovu i razvoj prihvataju samo onda i utoliko kada im mogu poslužiti kao adekvatno opravdanje za ulaganja i investicione napore koje ove institucije čine na osnovu jasno prepoznatih sopstvenih interesa. Njihovi razvojni interesi oličeni su, pre svega, u podsticanju privrednog rasta nacionalnih ekonomija i u suzbijanju problema siromaštva⁵. Takodje, kvalitativna dokumentacija o rodnim nejednakostima u procesu razvoja / nerazvoja srbjanskog društva je prilično oskudna.

Uz sve kritičke zamerke koje imam u odnosu na tradicionalnu razvojnu teoriju, pogotovo neoklasičnu, u svojoj analizi rodnih nejednakosti u Srbiji oslanjam se na dualnu sistemsku i neoinstitucionalnu teoriju. Dualna sistemska teorija nas upozorava na značaj kako unutrašnjih, tako i još više medjunarodnih struktura i odnosa, koje predstavljaju barijeru razvoju društava periferije, ali i barijeru razvoju ugroženim društvenim grupama u okviru pojedinačnog društva. Prema ovoj/ovim teoriji/ama podredjenost žena ima dvostruku osnovu: u ekonomskom sistemu kapitala i u patrijarhatu (Hartmann, H.,1981, Morel, I.A.,1999). Što se Srbije tiče, podredjenost žena objašnjavam u kontekstu artikulacije interesa izmedju od strane države dirigovanog nerazvoja i patrijarhata.

S druge strane, neoinstitucionalna teorija nas podučava da u sagledavanju tih barijera razvoju nije dovoljno uočiti samo značaj delovanja države. Pogotovo je opasno uticaj države i drugih institucionalnih činilaca zanemariti, jer je država često institucija najsnažnijeg političkog uticaja, a uticaj političkih činilaca, odnosa i struktura je presudan na razvoj svake zemlje. Medutim, neophodno je izučiti i delovanje, odnosno uticaj i drugih institucija, formalnih i neformalnih grupa da bi se razvoj društva realistično sagledao, objasnio i unapredio. Neoinstitucionalisti, naime smatraju da su mnogi problemi nastali tokom procesa socijalne

⁵ Višedecenjska dilema razvojne ekonomije ili i praktičara razvoje bila je da li favorizovati prvo: rast ili raspodelu. Danas se ova dilema i u okviru aktuelnog tradicionalnog miljea, medju teoretičarima i praktičarima razvoja, sve češće razrešava ne više kao kao dilema ili-ili, već kao opcija i-i.

transformacije u Istočnoj Evropi prvenstveno problemi vizije i konceptualizacije i stoga naglašavaju ključnu ulogu institucija u transformaciji društava.⁶

Konačno, danas je istraživačima dobro poznato da se ekonomski razvoj ne sastoji samo od ekonomskog rasta i strukturnih promena, već da prepostavlja i opadanje siromaštva, nejednakosti i nezaposlenosti ljudi. Tako ja društveni razvoj tretiram kao multidimenzionalan proces neprekidnog rešavanja brojnih i komplikovanih socijalnih problema, sa jasnom predstavom da rešenja tih problema u isto vreme otvaraju nove i još složenije probleme/dileme (Hettne 1990). Proces razvoja u Vojvodini i Srbiji ja posmatram kao multidimenzionalan proces, koji prepostavlja i uključuje važne promene u društvenom, političkom i kulturnom ambijentu zemlje, kao i u njenom ekonomskom razvoju.

Feministička kritika razvoja doprinela je ne samo redefinisanju ciljeva razvoja, odnosno, uključivanju ravnopravnosti muškaraca i žena kao ključnog razvojnog cilja, već i transformaciji postojeće paradigme razvoja ka naglašavanju potrebe da se razvoj realizuje kao ekološki prihvatljiv i humano orijentisan. Naime, razvoj u smislu dušvenog napretka, postoji samo ukoliko nisu ugroženi tzv. spoljni i unutrašnji limiti razvoja. Spoljni limiti razvoja odnose se na mir i opstanak same planete, dok su unutrašnji limiti razvoja odredjeni sposobnošću društva da zadovolji osnovne (egzistencijalne) potrebe svojih članova. Razvoja nema ako su ugroženi mir i opstanak planete i ljudi, kao i sposobnost ljudi da zadovoljavaju svoje egzistencijalne potrebe. Dalje, shodno tom alternativnom promišljanju humanog razvoja i konceptu Drugog razvoja (What Now, 1975), razvoj koji se realizuje unutar tako postavljenih limita može se dalje vrednovati kao manje ili više bolestan, odnosno zdrav razvoj.

Danas one politike razvoja koje ne uzimaju u obzir rodnost imaju ograničen domet. Čak i poslednji Izveštaj Svetske banke za obnovu i razvoj (King, E, Mason, A., 2001) ustvrdio da su troškovi rodnih nejednakosti veoma visoki i da društva u kojima postoji rodna diskriminacija plaćaju visoku cenu, pošto dolazi do siromaštva, sporijeg ekonomskog rasta, slabijeg upravljanja i nižeg kvaliteta života. Takodje, izveštaj ističe da su rodne nejednakosti najveće upravo u siromašnim državama i u okviru država, u siromašnim slojevima društva.

⁶ Neo-institucionalizam uvodi široki koncept institucija, iz kog proizilazi da su država i tržište skupovi institucija kao i drugi i da su deo složenih odnosa karakterističnih za društveni sistem (Paul,A.,1999:121-128). O neo-institucionalnom vidjenju diskriminacije žena pogledati (Krug,B.,1997: 55-72)

Specifične karakteristike i okolnosti rodnih nejednakosti u Srbiji

Suprotno procesu globalizacije⁷, bivši socijalistički režim u Srbiji vodio je zemlju ka izolaciji, odbijajući tranziciju⁸, i kreirajući time odsustvo razvoja i podržavajući rodno nasilje. Za razliku od koncepta promena koji su primjenjeni u Istočnoj i Centralnoj Evropi: tzv. Velkog Praska (Big Benga, odnosno Šok terapije) i od koncepta gradualizma primjenjenog u Istočnoj Aziji, koncept promena u Srbiji je bio sasvim poseban.

Raspad socijalističkog sistema i same SFRJ išao je uporedo sa jačanjem nove kolektivističke ideologije - nacionalizma i etno-demokratije (Sekelj, L., 1990). Bivša Srpskohrvatska vlada je odbijala reforme koje su mogle da dovedu do tržišne ekonomije i do parlamentarne demokratije i stvorila je kontekst nerazvijenosti pod upravom države sa svim negativnim, čak razarajućim ekonomskim posledicama, tj. ekonomskim haosom (Lazić, 2000:10) i političkim uslovima rata i nacionalizma (unutra) i izolacije (spolja). To je kontekst koji ja nazivam od strane države dirigovanim nerazvojem društva (Djurić Kuzmanović, T., 1997). Drugim rečima, država je preduzimala institucionalne mere kojima je sprečavala tranziciju. U ekonomskom smislu:

- Vlada je centralizovala postojeće, mada dobrom delom već tada zastarele i izamortizovane resurse;
- Industrijski kapital je nakon privatizacije započete po Zakonu o preduzećima iz 1990 godine, čak ponovo podržavljan;
- Vlada nije samo institucionalnim merama preuzimala društvena preduzeća - ona je podstrečivala prelivanje društvenog kapitala u ruke privilegovanih pojedinaca (nije nepoznato da su upravo bivši premijer i članovi srpske Vlade bili vlasnici ili menadžeri "najuspešnijih" preduzeća u državi;

⁷ Globalizacija je ekonomski, ali i društveni, politički i kulturni proces. Često se retpostavlja se da se globalizacija sastoji od dva zavisna toka: integracije i lokalizacije. Integracija znači da tok dobara, usluga i tehnologije postaje sve bliži između nacionalnih (državnih) ekonomija. S druge strane, lokalizacija podrazumeva da političku decentralizaciju u okviru nacionalne ekonomije prati demokratizacija (World Economic Outlook, 1997, Hutton,W.,Giddens,A.,2000).

⁸ Terminom »tranzicija« (prelaz), koji je uveliko prihvaćen u Istočnoj i Centralnoj Evropi, označavam proces transformisanja postojećeg ekonomskog i društvenog sistema u tržišnu ekonomiju baziranu na privatnom vlasništvu i parlamentarnoj demokratiji. U Istočnoj Evropi, promene, u ekonomskom smislu su generalno značile liberalizaciju birokratskog upravljanja u ekonomiji, re-privatizaciju širokog obima i ekonomsko restrukturiranje.

- Konačno, Vlada je u medijima vodila snažnu kampanju protiv privatizacije, naglašavajući probleme sa kojima se suočavaju zemlje u tranziciji, konstruišući prednosti postojećeg ekonomskog sistema i hvaleći se sopstvenom sposobnošću da odoli izazovima tranzicije.

U takvom zatvorenom društvu reproducirao se nominalno posmatrano pluralistički sistem, ali sa totalitarnim karakteristikama, odnosno, sistem "kvazi-demokratije". Takav sistem imao je sličnosti sa starim socijalističkim sistemom. Reč je o:

- Monopolističkoj strukturi vlasti i upravljačkog mehanizma (lider upravlja partijom koja upravlja državom, koja upravlja ekonomijom);
- Kolektivizmu kao ideološkoj osnovi vlasti i izraženoj odbojnosti prema građanskim i individualnim političkim i ekonomskim inicijativama;
- Autoritarnoj upravljačkoj strukturi koja sprečava političke i ekonomske promene.

Takodje, sa druge strane, takav društveni i politički sistem bio je i sličan i različit u odnosu na društvene sisteme zemalja u tranziciji. Sličan, jer je takodje uveden pluralizam političkih partija, ali takav sistem je bio i bitno različit, jer je:

- sadržavao značajnu administrativnu kontrolu cena;
- tržište radne snage i kapitala praktično nije postojalo - ono se tek danas, nakon usvajanja novog Zakona o radu (2001), nalazi u procesu formiranja;
- izvoz i uvoz su bili pod državnom kontrolom.

U celini gledano, režim je posedovao neograničenu političku i ekonomsku moć i koristio je u cilju najpre samoodržanja i samoreprodukovanja i kasnije samoopstanka (kreiranje hiperinflacija, povećanje socijalnih davanja pred izborei sl.). Ova specifična državna ekonomska politika i strategija nerazvoja ne samo da je sprečavala tranziciju ka tržišnoj privredi i parlamentarnoj demokratiji, već je bivala praćena paralizom, ili odsustvom funkcionisanja društvenih institucija, jer su one postajale sve punije paradržavnim strukturama, korupcijom i kriminalom. U takvim okolnostima, bivša socijalistička Vlada je bila privilegovana, dok su ogromni slojevi stanovništva siromašili, a društvene nejednakosti se rapidno uvećavale⁹. Taj kontekst od strane države dirigovanog nerazvoja proizveo je odsustvo normalnih uslova za realizaciju potencijala svih ljudi, ali je takođe kreirao i složene i delom posebne posledice za žene. To je kontekst rodne podredjenosti koja je od strane države podržavana kroz:

⁹ Trend širanja društvenih nejednakosti u srpskom drustvu prevladavao je do 1996 godine. Naime, od 1996 pa do 2000 godine najniže zarade beleži blagi rast dok su zarade na ostalim segmentima distribucije realno smanjene (Kršić, G., Stojanović, B., 2001)

- nedostatak posebne kulture nenasilja,
- odsustvo normalih socijalnih struktura,
- kao i kroz ukupno razaranje društva kao posledica svega predhodnog.

Dakle, vladajući ekonomski i socijalni sistem u Srbiji, tokom 1990-tih godina, ja tretiram kao sistem rodne nejednakosti: muške dominacije i ženske podredjenosti. Logika rodnog sistema je da sistematično razdvaja muške i ženske sfere i hijerarhijski ih razvrstava. Društveni sistem, baziran na rodnoj nejednakosti, postaje patrijarhalan kada ove razlike izmedju muške i ženske sfere vode do sistematskih koristi muškaraca i do podredjenosti i eksploracije žena (u domenima kao što su ženski posao, seksualnost itd.).

Odsustvo mira, kao najviše društvene vrednosti, i politika nasilja koja je iz toga proisticala, tokom predhodne decenije, rezultirali su i reprodukovali ekonomski, politički i društveni nerazvoj. Razvoj, po mom mišljenju, nije ni moguć u slučajevima kada su unutrašnji limiti razvoja (osnovne potrebe stanovništva) ugrožene i kada je isti slučaj sa spoljnim limitima razvoja (mirom i opstankom ljudi i prirode). Takve okolnosti je protekle decenije proizvodio Miloševićev režim, naravno uz pomoć određenih spoljnih faktora i okolnosti. Žene su iskusile bolne konsekvene takvog procesa. One su o(p)stajale kao dvostrukе žrtve nasilja: od strane Muškarca i od strane Države. To je bilo, kako ga ja nazivam, stanje organizovane rodne dominacije/podredjenosti. Bahata nacionalistička politika države, koja je, protekle decenije, bila podržana od strane širokih slojeva stanovništva, kao i izolacijom spolja, bacila je najšire slojeve stanovništve u siromaštvo kakvog se možda sećaju samo najstarije generacije, a žene je vratilo u kuhinju. Kroz masovne medije, kao i kroz predhodni Srbijanski parlament i druge institucije, država je podržavala ovaj porast maskulinizma i nacionalističkog tretmana žena kao majki, koji je njih sputavao da iskažu svoje ukupne potencijale. Država je prepustila ženi da brine o deci i porodici. To je stanje državno organizovane rodne nejednakosti: muške dominacije i ženske podredjenosti.

Osnovni trendovi očekivanih rodnih nejednakostina tržištu rada u Srbiji u tranziciji

Konačno započete demokratske promene u Srbiji nakon 5. oktobra 2000 godine, nagoveštavaju prve korake u kretanju društva od dirigovanog nerazvoja i izolacije ka

parlamentarnoj demokratiji i saradnji sa svetom. Nakon usvajanja novih, za tranziciju privrede i društva ključnih zakona o radu i privatizaciji (2001), započete su i radikalne reforme postojećeg ekonomskog sistema ka tržišnoj ekonomiji. Zahvaljujući iskustvu drugih država u tranziciji, tokom ovih procesa (Beyond Transition, 2000), odigravaju se bitne promene u položaju žena u društvu, politici i ekonomiji, naročito na tržištu rada, i za očekivati je da će se te promene nastaviti.

Empirijska istraživanja o uticajima tranzicije na žene u istočnoevropskim zemljama pokazuju da su žene opet ugrožene na više načina. Iako se oblici i sadržaji reformi u Istočnoevropskim zemljama razlikuju od zemlje do zemlje, sličnost u položaju žena je već zapažena (UNESCO, 2000). Svako tako istraživanje potvrđuje da su reforme doprinele pogoršanju ekonomskog i društvenog položaja žena.

Danas se zvanična socijalistička ideologija rodne jednakosti i ženske emancipacije u zemljama u tranziciji doživljava kao deo represivnog socijalističkog sistema i kao takva biva odbacivana. S druge strane, diskurs tržišne ekonomije koji je u ovim zemljama uveden i dalje jača, besplatno porodiljsko bolovanje i dečju zaštitu doživljava kao netržišne i time suvišne kategorije, koje nije potrebno duže garantovati od strane države. Takva refeminizacija odgajanja budućih naraštaja ponovo gura ženu u privatnost i potencijalnu potčinjenost. Međutim, pod pritiskom siromaštva najpre, žene se trude da ostanu u javnoj sferi kako bi svojoj familiji obezbedile opstanak i kako bi sačuvale sopstvenu ekonomsku poziciju. Drugim rečima, to znači da nije realno očekivati smanjenje ponude ženskog rada na tržištu.

U izvesnoj meri je moguće predvidjati kako će pomenute tranzicione promene uticati na poziciju žena na tržištu rada u Srbiji. Za očekivati je, dakle da:

- slomom socijalističke razvojne ideologije puna zaposlenost više neće biti garantovana;
- da će zvanično proklamovane socijalistička rodna jednakost doživljavati dalju eroziju (opadanje uticaja);

Tranzicione promene će uticati na promenu relativne pozicije muškaraca i žena na tržištu rada na različite načine. Na primer, za očekivati je da će tranzicija voditi daljem porastu nezaposlenosti kao posledica ukrštanja dva suprotna trenda: opadanja tražnje za ženskim radom i povećanja ponude ženske radne snage.

Na ponudu ženske radne snage utiče više faktora:

- nivo dohotka,

- nivo zaposlenosti,
- muški doprinos kućnim poslovima,
- broj dece,
- državna politika prema porodici i deci,
- raspoloživost kućnim pomagalima,
- društveno norme i shvatanja prema ženskom radu i dr.

Svi ovi faktori uticaja su relevantni, mada se neki od njih neće odmah menjati, ili bar ne u prvoj fazi tranzicije, ili bar njihova promena neće biti dramatično. Najveća promena dešavaće se na ideološkom nivou u smislu ohrabrvanja patrijarhalne ideologije - diskursa tržišne ekonomije i privatizacije i insistiranja na efikasnosti kao ključnom društvenom kriteriju, što će ugrožavati ženske pozicije.

Odgovor na pitanje o kretanju tražnje za ženskom radnom snagom pružaju nam: rodna/sektorska i rodna/demografska analiza.

Sektorska analiza odgovara na pitanje ženskih perspektiva u specifičnim ekonomskim sektorima gde su žene preovladjujuće ili malobrojnije medju zaposlenim, odnosno nezaposlenim, kao i na pitanje o mogućnostima njihovog zaposlenja u drugim sektorima. Tako je dobro poznato da su perspektive ženske zaposlenosti u teškoj industriji veoma loše. Proizvodnja u ovoj oblasti je kapitalno intenzivna (veći je udeo kapitala u stvaranju jedinice proizvoda nego rada). Takođe, ta proizvodnja je nekompetitivna, nekonkurentna sa stanovišta izvoza u razvijene zemlje. Tu žene ne da ne mogu očekivati šanse za zapošljavanje, već će i one zaposlene, kao prevashodno administrativne radnice u tim sektorima, biti prve pogodjene procesom restrukturiranja.

S druge strane, žene su, u sektoru lake industrije, posebno u sektorima proizvodnje potrošačkih dobara češće zaposlene nego muškarci. Njihove perspektive u ovim i posebno, radno-intenzivnim sektorima industrije uveliko zavise od novih investicija (u stvari zainteresovanosti stranog kapitala) i mogućnosti za razvoj novih tržišta i izvoza.

U trgovinama, bankama, turizmu, komunikacijama i sličnim delatnostima, čije se prestrukturiranje, kao i delimična ekspanzija takvih sektora potom, takođe očekuje, žene, pošto su brojnije medju zaposlenima, mogu biti potencijalne dobitnice.

Doduše, iskustvo tranzicionih ekonomija pokazuje da, u uslovima visoke nezaposlenosti, žene su prve na udaru - prve iskušavaju opasnost od gubitka posla, pogotovo ako su u pitanju bolje plaćeni poslovi. Takve situacije se, generalno gledano, češće dešavaju u industriji nego u

drugim sektorima. Takodje, potvrđeno je da se su žene brojnije u loše-plaćenim sektorima. To je činjenica koja ne doprinosi samo ženskoj nezaposlenosti, već bitno utiče i na žensko siromaštvo.

I na kraju, rodna i demografska analiza objašnjava žensku individualnu situaciju, odnosno šansu da žena u poredjenju sa muškarcem dobije, odnosno zadrži određen posao. Žene se smatraju manje pouzdanom i skupljom radnom snagom u odnosu na muškarce. Poznato je da one u gotovo 100% slučajeva koriste jednogodišnje porodiljsko odsustvo, da mnogo češće od muškaraca, uzimaju bolovanje zarad negovanja dece. Takodje, za očekivati je da će se rodni jaz u nivou dohotka proširivati doprinoseći daljem pogoršavanju ukupnog ekonomskog položaja žena i njihovog mogućeg učešća na tržištu rada. Naime, opšte je poznato da žene, u razvijenim zemljama Zapada zarađuju oko 30% manje u onosu na njihove muške kolege istog ranga, obrazovanja i iskustva, i kvaliteta posla, kao i da je takav jaz veći u privatnom sektoru svojine, nego u javnom. Pošto se u tranzicionim ekonomijama najbrži rast odigrava upravo u sektoru privatne svojine, za očekivati je da će se rodni jaz u primanjima širiti i povećavati.

Pozitivne efekti promena, naravno da treba očekivati, ali one niti će koristiti svima, niti će doći odmah, odnosno brzo. Strukturne promene u privredi kreiraće potrebu za većom fleksibilnošću i mobilnošću radne snage, ali na kratak rok posmatrano, nezaposlenost ostaje visoka, a plate niske, ili bar nedovoljne.

Konačno, u uslovima visoke stope nezaposlenosti, kao što je to slučaj kod nas, mogu se takođe očekivati i strukturne promene u samoj zaposlenosti koje će voditi većoj dostupnosti privremenih i povremenih, sezonskih i loše plaćenih poslova. Na žalost, žene i u tim poslovima imaju šansu da budu potisnute od strane nezaposlenih muškaraca. Doduše, visoko obrazovane i specijalistički obučene žene mogu očekivati zaposlenje u sektorima koji će doživljavati ekspanziju. Ali, to će biti slaba uteha za malobrojne dobitnice u odnosu na mnogobrojne gubitnice u procesu prestrukturiranja privrede i transformacije društva.

Literatura:

1. Djurić Kuzmanović, 1997, *Dirigovani nerazvoj, postsocijalističko iskustvo i feministička alternativa*, Novi Sad: Expres

2. Hettne, B., 1990, *Development Theory and the Three Worlds*, London, New York: Longman, John Wiley & Sons
3. Schuurman, F.J., 1993, *Beyond the Impasse, New Directions in Development Theory*, London and New Jersey: Zed Books
4. Rathgeben, E. M., 1990, WID, WAD and GAD: Trends in Research and Practice. *Journal of Developing Areas* 24.
5. Leijonhufvud, 1973, Life among Econ, *Western Economic Journal*, 1: 327-337
6. Henderson, H., 1988, *The Politics of the Solar Age: Alternatives to Economics*, Indianapolis, Indiana: Knowledge Systems, inc.
7. Waring, M., 1989, *If Women Counted A New Feminist Economics*, London: Macmillan
8. Hartmann, H., 1981, The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism. Towards a More Progressive Union, in L. Sargent /Ed./ *Woman and Revolution: The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate on Class and Patriarchy*. London: Pluto Press.
9. Morell, I. A., 1999, *Emancipation's Dead-End Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956-1989)*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia.
10. Paul, A., 1999, Institutions, Culture and the Transformation Process: An Alternative Approach to Post-Communist Social Dynamics. *The Anthropology of East Europe Review: Central Europe, Eastern Europe and Eurasia, Special Issue:Reassessing Peripheries in Post-Communist Studies* 40 (2): 121-128.
11. Krug, B., 1997 Discrimination against Women: A Neo-institutional Perspective, in G. Dijkstra & J. Plantenga /Eds./ *Gender and Economics: A European Perspective* (pp. 54-72). London & New York: Routledge.
12. What Now, 1975, *Development Dialogue*, No. 1-2, Uppsala: Dag Hammarskjold Foundation
13. King, E, Mason, A., 2001, *Engendering Development: Through Gender Equality in Rights, Resources and Voice*. World Bank Report; <http://www.worldbank.org/gender/prr> (3.16.2001).

14. Globalisation, Opportunities and Challenges, May1997, *World Economic Outlook*, Washington DC, International Monetary Fund
15. Hutton,W.,Giddens,A.,eds., 2000, *On the Edge: Living with Global Capitalism*. London: Jonathan Cape.
16. Sekelj, L. 1991, "Real Self-Management', 'Real Nationalism' and Disintegration of Yugoslavia, *Sociologija* 33(4):587-599
17. Lazić, M., ed., 2000, *Racji hod. Srbija u transformacionim procesima*, Beograd: Filip Višnjić.
18. Zakon o radu, 2001, Beograd: Sluzbeni glasnik Republike Srbije
19. Zakoni o privatizaciji, 2001, Beograd: Sluzbeni glasnik Republike Srbije
20. *Beyond Transition: Ten Years after the Fall of the Berlin Wall*, 2000, New York: Regional Bureau for Europe and the CIS of the United Nations Development Programme.
21. UNESCO, 2000 UNICEF (2000) *Women in Transition*. United Nations Children's Fund International; <http://eurochild.gla.ac.uk/Documents/monee/pdf/SUMMARY-6.pdf>.
22. Krstić, G., Stojanović, B., 2001, *Osnove reforme tržišta rada u Srbiji*, Beograd, Smederevska Palanka: Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd: Ekonomski institut

DEO PRVI

1.

Od nacionalnih ekonomija do nacionalističke histerije - posledice po žene*

Tokom poslednje decenije prošlog veka, Jugoslavija je doživela političku i ekonomsku fragmentaciju i gradjanski rat kao destruktivne efekte nacionalizma i etničke mobilizacije. U ovim dramatičnim političkim procesima žene su, kao politički subjekti, sve više marginalizovane. Istovremeno, one su i sve brojnije žrtve razarajućih efekata ovih procesa. Nacionalizam u bivšoj i sadašnjoj Jugoslaviji analiziram sa stanovišta međusobnog odnosa između socijalističke državne ideologije tzv. 'nacionalnih ekonomija' i nacionalističke histerije tokom devedesetih godina prošlog veka. U prošlim, kao i u tekućim debatama o ratu u Jugoslaviji i dezintegraciji Jugoslavije, ovi ekonomski aspekti nacionalizma i njihove krajnje konsekvene po žene, često se zanemaruju.¹

Razmatranje dezintegracije Jugoslavije, u ovom tekstu, prevashodno se zasniva na unutrašnjim procesima jugoslovenskog socijalizma i njihovim posledicama. Značajno je, pri tome, ukazati na neophodnost razmatranja i drugih uticajnih faktora koji, u krajnjoj liniji, proističu iz promena Istočne Evrope i pada komunističkih režima. Poredjenje sa drugim zemljama je, takodje, neophodno da bi se razumeli neki aspekti procesa, koji se odvijaju na prostorima bivše Jugoslavije. Tako, početkom devedesetih godina prošlog

* Tekst je prvi put objavljen u: Helma Lutz, Ann Phoenix and Nira Yuval-Davis, 1995., Crossfires, Nationalism, Racism and Gender in Europe, London: Pluto Press, p. 121-141.

¹ U debati o ekonomiji i nacionalizmu u bivšoj Jugoslaviji, ipak postoji i nekoliko izuzetaka. Videti, na primer, Schierup (1991). Od jugoslovenskih autora, videti Horvat (1989), Korošić (1988), Kuzmanović (1992), Madžar (1990).

veka jugoslovenski primer tranzicije je jedini u Istočnoj i Centralnoj Evropi u kojem je unutrašnje nasilje ključno obeležje. Ova pitanja su, međutim, van domašaja ovog rada.

U daljem tekstu argumentujem tezu da su ekonomski i politički procesi dezintegracije Jugoslavije prevashodno rezultat unutrašnjih sistemskih protivurečnosti. One proističu iz nelegitimnosti socijalističke vlasti, krize identiteta socijalističkog društva, nedovoljne demokratske tradicije i preovladjuće nepismenosti i autoritarnog stava većine stanovništva.² Politička upotreba nacionalizma od strane vladajućih oligarhija bivših jugoslovenskih republika produkovala je proces ekonomske i političke dezintegracije zemlje (Kresić, 1993). Značajna posledica takve politike jeste pogoršavanje društvene pozicije žena u bivšoj Jugoslaviji. Socijalistički sistem je proklamovao ženska prava na zaposlenost, političku participaciju, abortus, itd., ali je istovremeno i obnavljao patrijarhalni sistem vrednosti. Patrijarhalna i seksistička ideologija socijalizma bila je osnova na kojoj je nacionalistička hysterija proizvela šovinizam i militantnost. Žene su postale simboli nacionalističkih politika i u isto vreme još brojnije žrtve rata i svakog drugog nasilja.

U prvom delu teksta, bavim se konceptom 'nacionalnih ekonomija'. Ovaj koncept u bivšoj Jugoslaviji kreiran je krajem šezdesetih godina, kao odgovor na probleme društvene modernizacije. Taj koncept povezujem sa ekonomskom i političkom upotreboom nacionalizma i dezintegracijom Jugoslavije. U drugom delu, razmatram jaz izmedju zvanično proklamovane jednakosti izmedju polova i stvarnog položaja žena u socijalističkoj Jugoslaviji. U zaključnom delu rada, identifikujem suprotnosti koje postoje izmedju skoro potpune marginalizacije žena u Jugoslaviji, tokom devedesetih godina prošlog veka, i rasprava o važnosti žena u njihovoј tradicionalnoj ulozi, u nationalističkoj retorici. Takodje skrećem pažnju na opštu ekonomsku i političku situaciju u tom periodu, u kojoj etnička mobilizacija i efekti gradjanskog rata doprinose sveukupnom pogoršanju ženske situacije.

² Ivić i Perazić (1994) primećuju da podaci iz 1991 godine pokazuju da jedna trećina stanovništva SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) i od toga 40% žena nemaju završeno osnovno obrazovanje, i da 60% ukupnog stanovništva nema stručne kvalifikacije. Za raspravu o krizi identiteta i drugim uticajnim faktorima dezintegracije, videti Golubović (1988, 1992).

Nacionalne ekonomije ili nacionalizam promovisan od strane države

Jugoslovenska ekonomija se, proteklih decenija, razmatrala kao jedan od značajnih elemenata razlikovanja Jugoslavije u odnosu na ostale socijalističke zemlje Istočne Evrope.³

Pomenuto zapažanje se posebno odnosi na period tokom pedesetih i šezdesetih godina, najpre zbog uvodjenja samoupravljanja, a potom zbog Velike ekonomskе reforme iz 1965. godine.⁴ Ova reforma je trebalo da bude odgovor na sve ozbiljniju krizu modernizacije, odnosno, društveno-ekonomskog razvoja zemlje. Termin 'modernizacijska kriza' ukazuje da je kriza nastala kao rezultat primenjene razvojne strategije karakteristične za proces modernizacije. Osnovna orijentacija ove strategije jeste postizanje brze i visoke stope industrijskog razvoja zasnovanog pretežno na ekstenzivnom korišćenju radne snage. Takva strategija imala je za rezultat strukturne disproporcije u privredi: industrija stiče primat nad poljoprivredom, teška industrija nad lakom industrijom.

Dva ekonomski načela su predstavljala temelje jugoslovenskoj ekonomskoj reformi iz 1965. godine. Prvi, uvažavanje delovanja tržišta (tzv. 'socijalistička tržišna ekonomija'). Drugi, slabljenje državne kontrole i decentralizacija procesa ekonomskog odlučivanja (kroz 'samoupravne jedinice'). Prepostavljalo se da će navedeno omogućiti ispravljanje strukturnih debalansa u privredi i učiniti je efikasnijom. Istovremeno, izostajale su adekvatne promene u političkom sistemu, koje bi podržale ekonomsku reformu - pomenuti proces deetatizacije značio je samo prenošenje ekonomskih funkcija savezne države na republičke i pokrajinske nivo vlasti. Stoga, ubrzo dolazi do rizičnog nesklada izmedju ekonomskog i političkog sistema i njihove sve striktnije kontrole od strane države i Saveza komunista. Ovog puta medjutim, kontrole potiču od, prevashodno, pokrajinskih i republičkih centara političke moći, a ne od strane savezne države.

³ Lendvai (1991), na primer, govori o specifičnosti jugoslovenskog ekonomskog projekta kao bitnom području različitosti, a time i predmetu interesovanja stranih istraživača, za tzv. 'jugoslovenski put u socijalizam'.

⁴ Reforma je nazvana 'Velikom', jer je jugoslovenska država započela reformu frontalnim otvaranjem prema tržištu, širokom liberalizacijom cena i masovnim otpuštanjem radnika, kao i ukidanjem nekoliko značajnih makroekonomskih instrumenata (izvoznih olakšica, takse na dohodak i sl.).

Prvi efekti ekonomске reforme, poput liberalizacije cena i povećanja nezaposlenosti, dovode do porasta socijalnog nezadovoljstva. Velik broj društvenih grupa bio je pogodjen njenim pojedinačnim efektima, a kompenzacijona alternativa je izostajala. Reforma je, takodje, imala značajan, mada neočekivan politički efekat. Naime, samoupravljanje se pokazalo kao mogućnost gubljenja ekonomске moći od strane vladajuće elite, a time i slabljenja njihove političke moći. Politička nestabilnost režima i strah od gubitka političkog monopolija, naveli su vladajuću elitu da prekine sa reformom, koristeći, pri tom, tešku socijalnu situaciju i otvorene proteste sve značajnijeg dela stanovništva kao izgovor.⁵ Iz navedenih razloga, ideja o slobodnjem tržištu i efikasnijoj ekonomiji bila je brzo odbačena.

Medjutim, ideja o decentralizaciji je sačuvana. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, otpočeo je novi proces redefinisanja ekonomskog sistema. Antitržišna orijentacija je jačala, a istovremeno su savezne ekonomске i finansijske institucije, poput Narodne banke Jugoslavije, decentralizovane. Značajno je, takodje, napomenuti da je isti period obeležen usponom političke opozicije u odnosu na komunističku jednopartijsku vladavinu. Demokratizacija, decentralizacija i politički pluralizam, bili su politički ideali opozicionih snaga. I kao što je to bio slučaj u Zapadnoj Evropi, ovi ideali isticani su od strane tzv. nove Levice - mladih intelektualaca i studenata. Oni su demonstrirali na ulicama Beograda, Zagreba i Ljubljane, poput onih na ulicama Pariza. Od pomenutih ideja, jedina prihvaćena i reinterpretirana od strane političke elite u bivšoj Jugoslaviji jeste ona o decentralizaciji, preokrenuta u pluralizaciju centara političke moći. To je, naravno, imalo sasvim specifične posledice. One se nisu ogledale u diferencijaciji društva, niti u kreiranju autonomnih društvenih i političkih struktura. Naprotiv, jačali su prerogativi teritorijalnih i nacionalnih struktura (Sekelj, 1991).

Proces transferisanja ekonomskih funkcija savezne države na konstitutivne republike otpočeo je nakon 1968 godine. Sa Ustavom iz 1974 godine, republike su proglašene odgovornima za sopstveni ekonomski razvoj, kao i za razvoj savezne države.

⁵ Tokom poslednjih nekoliko decenija socijalistički režim bivše Jugoslavije ciklično se ponašao prema tržišnoj ekonomiji: pod pritiskom ekonomskih teškoća usvajana je tržišna opcija, ali bi se ona svaki put i odbacila (i zamenila državno-planskom ekonomijom) u strahu od gubljenja političkog monopolija (Kovač, 1986).

U praksi je to značilo da je savezna država 'oslobodjena' ne samo od odgovornosti, već i od mogućnosti da utiče na razvoj konstitutivnih republika. Takodje, to je značilo da nijedna republika ne treba da zalazi u ekonomске 'stvari' drugih republika (Goati, 1987). Vladajuće birokratije i elite u svakoj od republika držale su svu ekonomsku moć na svojoj teritoriji. Ova ekskluzivna politička moć republika na sopstvenoj teritoriji, proistekla je iz prenošenja političkih funkcija Federacije na republike. Istim Ustavom, republikama je garantovan status nacionalnih država u okviru jugoslovenske države.

Koncept 'dogovorne ekonomije' odnosio se na sve nivoe ekonomске organizacije. Uskoro je njegov jedini sadržaj postalo dogovaranje izmedju republika, kao i izmedju republika i još uvek postojećih federalnih institucija. Drugim rečima, njegov cilj je bio da reguliše distribuciju ekonomске i političke moći. Čak i 'distributivna' funkcija federalne države se veoma teško ostvarivala. Republike su imale pravo veta koje su sa uspehom koristile da bi sprečile izvršavanje onih ekonomskih odluka koje su vidjene kao 'nepoželjne' sa stanovišta odredjene republike. Nadležnosti federalne države, iako minimalne, bile su, stoga, često paralizovane (Goati 1987).

Istovremeno, na nivou pojedinačnog preduzeća, kreirana je ideja o 'ekonomiji bez prinude'. Ovaj koncept se zasnivao na prepostavci de će preduzeća upravljati svojim poslovima putem medjusobnih sporazuma i dogovora o ceni, kvalitetu i količini proizvoda itd., bez prinude od strane tržišta, ili federalne države. U praksi, poslovnu i razvojnu politiku preduzeća vodi, kontroliše i usmerava ona republika na čijoj teritoriji se preduzeće nalazi. Neograničena ekonomска moć republika na sopstvenoj teritoriji imala je veliku ulogu u kreiranju zatvorenih nacionalnih ekonomija. U 1976. godini svega oko 3% od ukupnog broja preduzeća prevazilazilo je republičke granice, a 1985. godine takvih preduzeća je ostalo oko 2%. Medjurepublička trgovina tokom sedamdesetih godina nije prelazila 20-25% (Izveštaj OECD za 1986. godinu: 116), a već 1983. godine, 99% svih investicija odvijale su se u okviru republika (SZS, 1986:43). Istovremeno je, u republikama, otpočeo proces multipliciranja industrijskih kapaciteta. Opadanje medjurepubličke ekonomске saradnje i zavisnosti, zamenjeno je i praćeno povećanjem eksterne zavisnosti od stranih poverilaca (Ocić 1983). Najdinamičniji ekonomski proces tokom sedamdesetih i osamdesetih godina bio je tako proces zatvaranja nacionalnih ekonomija.

Nedostaci nacionalnih ekonomija bili su duže vremena prikrivani visokim inputima strane finansijske pomoći i kredita.⁶ Cena koju su političke elite, kako federalna tako i republičke, odlučile da plate u cilju održavanja svoje moći je bio spoljni dug zemlje u ukupnom iznosu od 20 milijardi US i to u momentu (1979) kada se ustanovilo (od strane Medjunarodnog monetarnog fonda) da je jugoslovenska ekonomija nesposobna da takav dug otplaćuje.

Početkom osamdesetih godina, najznačajniji jugoslovenski ekonomski problemi bili su: visoka i brzo rastuća stopa inflacije, povećanje nezaposlenosti, posebno medju mladom, obrazovanom i pretežno ženskom radnom snagom, brzo povećanje broja siromašnih praćeno rastućom društveno-ekonomskom nejednakosti i širenjem jaza izmedju bogatih i siromašnih.⁷ Već sredinom osamdesetih godina, postalo je jasno da posledice nisu samo ekonomске.⁸ Ekonomski i politički procesi decentralizacije u bivšoj Jugoslaviji išli su ruku pod ruku, da bi se preokrenuli u proces dezintegracije zemlje.

Socijalistički režim se pokazao nesposobnim da razreši krizu modernizacije tokom šezdesetih godina. To je dalje vodilo u strukturnu krizu sedamdesetih godina i konačno, u političku i državnu krizu osamdesetih i početkom devedesetih godina (Sekelj).⁹ Transfer ekonomске i političke moći sa federalnih institucija na republičke omogućio je suverenitet republikama nad nacionalno-opredeljenom teritorijom. Federalna partijska država tako dobija suparnike u republičkim nacionalnim državama i rastućem nacionalnom populizmu (Popov 1993). Različiti projekti budućnosti bivše Jugoslavije

⁶ Učešće strane akumulacije u društvenom proizvodu Jugoslavije povećano je sa 6% u periodu 1965-70.godine na 8% u periodu 1971-81.godine. Učešće stranih investicija u istim periodima posmatrano povećalo se sa 19% na 25% (Madžar 1990:188).

⁷ Broj nezaposlenih je udvostručen od 1965 do 1975 (polazeći od 230000 u 1965). U 1980. godini broj nezaposlenih je utrostručen, a već 1985 godine taj broj je učetvorostručen. Broj nezaposlenih žena povećan je sa 53% u 1965. godini na 56% u 1985, dok je broj obrazovanih/visoko obrazovanih osoba skočio sa 16% na 56% (SZS, 1986:61). Nakon 1982. godine inflacija se otela kontroli. Povećanje cena te godine iznosilo je 30%, dok je u 1985.godini dostiglo 76% (SZS 1986:239). Stopa siromaštva se povećala sa 17% na 25% tokom 1978-87. godine, tako da se jedna četvrtina stanovništva našla ispod 'linije siromaštva'. Tokom pomenutog perioda siromaštvo se selilo iz seoskih područja u gradove, zahvatajući i obrazovane radnike, tzv. bele okovratnike (Milanović 1991:187-200).

⁸ Jugoslovenska politička elita je sve do tada priznavala da se zemlja suočava sa izvesnim 'teškoćama'. Sam termin 'ekonomska kriza' je prvi put zvanično upotrebljen tek sredinom osamdesetih godina, dok je termin 'politička kriza' upotrebljen od strane političara tek krajem osamdesetih godina.

⁹ Kriza je bila prikrivana najpre, harizmatsom ličnošću lidera Josipa Broza Tita i nakon njegove smrti birokratizacijom njegove harizme. Nakon Titove smrti vodeći politički slogan, promovisan od strane njegovih sledbenika bio je: 'posle Tita - Tito', što je značilo da u političkom opredeljenju zemlje neće biti promene. Ovaj slogan se međutim, kroz razumni skepticizam dela javnosti ubrzao preokrenuo u potisnešljiv slogan: 'Posle Tita - Titanik'. Klica tragične istine, u njemu sadržane, ubrzao se potvrdila.

raspravljeni su i preporučivani kako od strane političke elite, tako i njihovih opozicija, tokom i krajem osamdesetih godina: unitarni ili asimetrični federalizam, federalizam ili konfederalizam, multipartički sistem ili reforma Saveza komunista, itd.

U podupiranju ovih procesa slab savez Komunističkih partija (odnosno federalni Savez komunista) se raspao. Konflikti unutar Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Slovenije, kao i konflikt izmedju njih, označio je, krajem osamdesetih godina, kraj federalnog Saveza komunista SFR Jugoslavije. Ni republički savezi komunista nisu se duže održali. U suočavanju sa novim političkim partijama oni su u Sloveniji i Hrvatskoj poraženi na izborima, a u drugim republikama podstaknuti na promenu omrznutog imena 'komunistički'. Njihov socijalistički legitimitet je umnogome zavisio od snage rastuće političke opozicije. Nedovoljna artikulacija anti-totalitarne demokratske alternative u kontekstu zatvorenih nacionalnih ekonomija odgovarala je naslednicima nacionalističke ideologije. Stoga se i ideja o političkom pluralizmu u 'post-jugoslovenskom post-socijalizmu' preokrenula u stvarnost etnopluralizma, ne tako različitog po svojoj autoritarnoj prirodi od jugoslovenskog socijalizma koju je pretendovala da zameni (Golubović 1991, Kresić 1993, Sekelj 1990, 1991). Bilo bi suviše pojednostavljeno ove procese svoditi na konflikt izmedju razvijenog, liberalnog Zapada i despotskog komunističkog Juga u jugoslovenskim okvirima. Represivnim društvenim sistemom bivše socijalističke, federativne Jugoslavije uspešno su manipulisale, u ime sopstvenih ciljeva, sve tada opozicione društvene snage širom zamlje. To je potom, nakon prvih visestranačkih izbora početkom devedesetih godina prošlog veka, postao slučaj i sa gotovo svim vladajućim nacionalističkim elitama u bivšim jugoslovenskim republikama. Takodje, to nikako ne znači da ne-nacionalističke snage nisu postojale, već da su one bile suviše slabe da bise oduprle manipulaciji i/ili marginalizaciji.

Jedina federalna institucija koja je preostala početkom devedesetih godina - samoproklamovani zaštitnik federalne države i ideje jugoslovenstva - ostala je Armija tragično i ironično još uvek nazivana Jugoslovenska narodna armija. Rat, stoga nije morao biti iznenadjenje. Ali, uprkos činjenici da su prethodno opisani politički i ekonomski procesi uvodili u opasnosti dezintegracije, on jeste bio iznenadjenje za ogromnu većinu stanovništva bivše Jugoslavije. Mnogi politički potezi preduzeti od strane nacionalnih lidera - posebno Miloševića i Tudjmana - i od strane većine političkih

oligarhija bivših jugoslovenskih republika, vodili su direktno u rat. Trgovinski rat izmedju Srbije i Slovenije, propagandni rat na nacionalnim TV programima i drugim medijima, formiranje armija unutar savezne Armije i nacionalnih i etničkih milicija u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni, itd., samo su neki od takvih poteza. Politika republičkih lidera zasnivala se na pretnjama i ucenama, na nacionalističkoj indoktrinaciji i provokaciji. Pa ipak, uprkos svemu što se dešavalo, malobrojni su verovali da će početi rat. Možda je, izmedju ostalog, i zbog toga rat i otpočeo: neverovanje da je rat moguć, sprečavalo je i snažnije akcije da se on spreči. S druge strane, sve dok je takva politika bila društveno verifikovana suočavamo se i sa njenim posledicama.

Promena imidža i održavanje stvarnosti: socijalističke žene izmedju emancipacije i tradicije

Odnosi rodnosti su prilično zanemarivani u raspravama o nacionalističkim procesima uopšte i posebno u analizama nacionalizma u bivšoj Jugoslaviji. Isto važi i za analizu odnosa izmedju socijalizma, nacionalizma i rodnosti, premda je kompleksan odnos izmedju žena i socijalizma potanko izučavan.¹⁰ U slučaju Jugoslavije postoje nekoliko autora koji pišu o pomenutim temama (Drakulić 1987, Mežnarić i Zlatković 1991, Milić 1993, Papić 1993). Argument koji se iznosi u ovom delu rada je prvo, da je stvarni položaj žena u socijalističkoj Jugoslaviji mnogo lošiji nego što se to javno predstavlja, posebno s obzirom na njihov ekonomski položaj i političku participaciju. Drugo, porast nacionalizma doveo ih je u još težu situaciju. S jedne strane, to se dešava zbog sveukupnog pogoršavanja društvene i ekonomske situacije u zemlji. S druge strane, pretpostavke o poželjnoj ulozi žene (koje su činile sastavni deo nacionalističkih ideologija) doprinosile su ubrzanim pogoršavanju njihovog položaja i njihovom isključivanju iz javne sfere, pogotovo nakon 1989 godine.

Koncept emancipacije žena bio je sastavni deo zvanične socijalističke teorije. On je bio usmeren na realizaciju jednakih prava i mogućnosti za žene u socijalističkom

¹⁰ Od brojne literature pomenuću nekoliko najpoznatijih autora i njihove rade o Istočnoj Evropi i Jugoslaviji: Molyneux (1981, 1985), Jančar (1978, 1981), Morokvasić (1984), Denish (1974, 1977), Mežnarić (1985), Rosenblum-Cale (1979), Sklevicky (1987, 1989), Wolchick and Meyer (1985). Noviji radovi i posebno oni o Istočnoj Evropi i Jugoslaviji pominju se u tekstu na drugim mestima.

društvu (tj. jednakosti izmedju polova), i na uključivanje žena u sferu društvene proizvodnje. Cilj ženskog emancipatorskog projekta nije bio oslobadjanje žena. Koncept oslobodjenja značio bi destrukciju same patrijarhalne prirode društva i njegovu transformaciju na svim nivoima uključujući seksualnost, porodicu, domaćinstvo i samu ličnost, jednako kao i oslobadjanje žene od svih oblika potčinjenosti. Socijalistički emancipatorski projekat nikada nije išao dalje od 'ženskog pitanja', ka transformaciji odnosa rodnosti. Prema tome, i imidž o ženama kao i njihov položaj na različitim društvenim nivoima bili su veoma protivurečni (Žarkov 1991).

Žene su delile jednakaka prava sa muškarcima u sferi obrazovanja, zapošljavanja i političke participacije, imale su pravo na razvod i na abortus. Međutim, socijalistička država je ženama garantovala zvaničnu jednakost i u isti mah održavala tradicionalne odnose rodnosti i ,na njima oslonjene, strukture kako u porodici, tako i u društvu. Šta više, ni ova zakonska jednakost nije mogla voditi stvarnoj jednakosti, jer je društvena struktura rodnosti ili sprečavala žene da usvoje prava koja su im priznata, ili su one bivale marginalizovane i getoizirane kad ih usvoje.¹¹

Prema popisu iz 1981. godine, žene su činile 51% ukupnog stanovništva bivše Jugoslavije (od 48% na Kosovu do 52% u Hrvatskoj (SGJ, 1991:441-2)). Kada je reč o poziciji žena kao izdržavanih lica, njihovo učešće u ukupnom broju izdržavanih iznosilo je 1948.godine 67%. Puževim korakom ovo učešće smanjeno je na 63% u 1980 godini (SGJ, 1991:131). Udeo žena, klasifikovanih kao izdržavana lica, značajno je varirao u različitim republikama: 90% takvih žena je na Kosovu, 69% u Bosni i Hercegovini, 69% u Crnoj Gori, 63% u Makedoniji, 58% u Srbiji (sa pokrajinama), 58% u Vojvodini, 52%

¹¹ Društvena pozicija žena u Istočnoevropskim socijalističkim državama već je i teorijski i empirijski dobro dokumentovana (videti fusnotu 10). Stoga, namera da iznesem neke statističke podatke o ženskoj situaciji u bivšoj Jugoslaviji nije motivisana sa željom da se potkrepi istina. Namera je da pratim argument da se loša situacija žena dalje pogoršavala sa porastom nacionalističke politike i njima svojstvenim idejama o ženama i njihovom 'pravom' mestu i ulozi u društvu. Stoga u ovom i sledećem delu rada koristim statističke podatke samo kao ilustraciju ovog argumenta.

Pretežno koristim podatke iz Statističkog godišnjaka Jugoslavije (SGJ) od 1991 do 1993 godine. Neki od njih su citirani u originalnoj formi, neki su samostalno formulisani, a mnogi od neophodnih indikatora nisu mogli biti upotrebljeni zahvaljujući 'rodnim' pretpostavkama aktuelne statističke metodologije. Dalje, neki od podataka nisu dostupni, mada postoje. Primera radi, popis iz 1991.godine, izvršen je na teritoriji celokupne bivše Jugoslavije, ali zahvaljujući dezintegraciji zemlje, podaci nisu publikovani. Stoga je teško praviti direktnu komparaciju izmedju pokazatelja za 1981 i 1991. godinu u cilju pružanja ozbiljnije statističke analize. Neki od podataka odnose se na područje cele bivše jugoslovenske teritorije (SFRJ), drugi na zemlju stvorenu posle sloma tj. Saveznu republiku Jugoslaviju (SRJ) uporedjujući Srbiju i Crnu Goru.

u Hrvatskoj i 50% u Sloveniji (SGJ, 1991: 442,448). Visoka stopa ženske zavisnosti pokazuje da je pozicija žene u ovim patrijarhalnim društvima primarna kao majki, žena i neplaćenih radnica u kući. Interesantno je primetiti da ovi podaci o zavisnosti žena nisu dati, u popisu za 1991.godinu, čak ni kao projekcije (SGJ,1993: 53).

Gore izneti podaci ukazuju na nejednako partnerstvo, izmedju žena i muškaraca, u participaciji u društvenom životu bivše Jugoslavije. Ista slika pojavljuje se iz analize podataka o obrazovanju, zaposlenosti/nezaposlenosti i političkoj participaciji, koji su bili stubovi ženske emancipacije u socijalizmu. Stopa nepismenosti, na primer, koja od 1948. stabilno opada, pokazuje interesantnu dinamiku. Stopa ženske nepismenosti je u 1948. godini bila dva puta veća od muške nepismenosti: 15% muške i 38% ženske nepismenosti. U 1981. godini, ženska nepismenost bila je gotovo četiri puta veća: 5% muškaraca i 17% žena je još uvek nepismeno. Mada je stopa nepismenih opadala sa ekonomskim razvojem u svakoj republici, broj nepismenih žena prekoračuje broj nepismenih muškaraca u svim bivšim jugoslovenskim republikama. U obrazovnoj strukturi stanovništva SFR Jugoslavije, 68% ima završenu samo osnovnu školu (pri tome, jednak procenat i muškaraca i žena od 69%). Razlike nastaju od nivoa sekundarnog obrazovanja, naviše. Nekih 26% stanovništva završilo je srednju školu: od toga 33% čine muškarci, a samo 19% su žene. Svega 6% od ukupnog broja stanovništva ima više i visoko obrazovanje: 7% su muškarci, a 4% čine žene. Ipak, učešće žena - studentkinja povećalo se sa 37% u školskoj 1945/46 godini na 52% u školskoj 1990/91 godini. Takođe, 1945.godine nije bilo ni jedne žene doktora nauka, dok je u 1990.godini njihovo učešće iznosilo 28% u ukupnom broju doktora nauka (SGJ, 1991:375-8). U svakom slučaju, u poređenju sa muškarcima, diskriminacija žena se povećava, čak i kada se nivo obrazovanja žena povećava. Ta činjenica je posebno uočljiva na nivou univerzitetskog obrazovanja, gde je broj žena studenata najveći na početnoj godini studija, a najmanji na nivou doktorskih studija (SZS, 1986:115). Slična je situacija i kod profesije predavača. U 1990/91 godini žene su činile 64% od ukupnog broja učitelja i nastavnika u osnovnim školama, 51% u srednjim školama i 30% na višim nivoima obrazovanja - višim školama i univerzitetima (SGJ, 1991:339-43).

Struktura nezaposlenih nije se menjala od 1950-ih godina. Tako i 1991.godine žene čine preko polovine ukupnog broja nezaposlenih: 53% u 1952.godini na nivou

SFRJ, 53% u 1991.godini na istoj teritoriji i 54% u 1992.godini na nivou SRJ. Stopa nezaposlenih žena bez kvalifikacija opala je sa 68% u 1952.godini, na 53% u 1990.godini. Moglo bi se tumačiti da su žene bez kvalifikacija, s jedne strane, lakše dolazile do posla, te da se, s druge strane, nivo njihovog obrazovanja poboljšavao. U istom periodu, ukupna stopa zaposlenosti porasla je sa 29% na 40%(SGJ, 1991:100). Ipak, realna slika ženske zaposlenosti zahteva analizu njenog sudelovanja u različitim sektorima privrede. Takva slika pokazuje stabilnu segregaciju žena u tzv. 'ženske' poslove, koji su češće radnointenzivni i nisko plaćeni. Prema tome, poboljšavanje ženskog obrazovanja nije pomoglo ženama da dodju do bolje plaćenog, ili interesantnijeg posla (Kavčić 1990). Ona poslovna područja, koja su se postupno otvarala prema ženama, ubrzano su postajala stereotipi za 'ženske' poslove i sama padala na lestvici društveno priznatih poslova, dodatno time ugrožavajući žensku zaradu i beneficije koje proističu iz zaposlenosti. Mada je jaz izmedju muških i ženskih poslova manji u razvijenijim republikama bivše Jugoslavije (Kavčić 1990), problemi sa kojima se žene suočavaju u suštini su isti u svim republikama. Marina Blagojević (1991) je u svom istraživanju pokazala da je u svim bivšim jugoslovenskim republikama rodnost, više nego etnička pripadnost, ono što determiniše podredjen položaj žena na 'tržištu' rada i njihove niske nadnlice.¹²

Podaci o političkoj participaciji žena u saveznom i republičkim, odnosno pokrajinskim parlamentima i lokalnim političkim organima potvrđuju navedeno. U 1990.godini, žene su imale 5% od ukupnog broja mesta u Saveznom Parlamentu SFR Jugoslavije (SGJ, 1991:438). U republičkim i pokrajinskim parlamentima njihovo učešće varira od 2% u Srbiji do 11% u Sloveniji, a samo u lokalnim strukturama prisustvo žena je uočljivije. Dakle, mada je socijalizam proklamovao jednakost, promena u odnosima rodnosti nije se dogodila ni u porodici, niti u društvu. Patrijarhalni sistem, u kome je materinstvo provladajući kulturni obrazac ženske egzistencije, i dalje se održava. Žene,

¹² U predhodnom delu teksta pokazali smo ideološki stav socijalističke države prema tržištu, ali o specifičnosti tog odnosa prema pojedinim segmentima tržišta nećemo raspravljati na ovom mestu (Kuzmanović 1992). Napominjemo samo da tržište rada u jugoslovenskim uslovima i početkom devedesetih godina biva i dalje naglašeno kontrolisano od strane države.

kao majke, još uvek rade najveći deo kućnih poslova, neplaćenih i nepriznatih (nevidljivih) i često je njihova jedina satisfakcija uspeh njihove dece.¹³

Žene, koje su društveno uspešne, često usvajaju muški model ponašanja i 'obuvaju muške cipele'. One retko koriste položaj koji imaju da otvore nove mogućnosti - za druge žene. Žene, koje su pobegle od ovih patrijarhalnih pritisaka, bile su, i još uvek su, manjina, uprkos njihovom ogromnom naporu i radu na promenama ovog modela. Medju ovim ženama su i nekoliko feminističkih grupa koje su prve kritikovale i odbacile socijalistički koncept emancipacije kao pogrešan i utilitaristički. U svakom slučaju, one nisu imale puno uspeha kod većine žena u bivšoj Jugoslaviji. ,Feministkinja' je još uvek pežorativna reč i lično i politički degradirajući termin u jugoslovenskom političkom i javnom životu.

Nacionalistička histerija je prisutna, gde su žene?

Predhodna rasprava istakla je neke procese koji su vodili ka ratu u bivšoj Jugoslaviji, u smislu približavanja ekonomskog sistema i nacionalizma. Takodje, ukazala sam i na poziciju žena u ovim ekonomskim i političkim procesima. U ovom delu, pažnju usmeravam na ekonomsku i političku situaciju u SR Jugoslaviji i društveni položaj žena. Većina podataka o ženama, korišćenim u ovom delu, potiču iz istraživanja o ženama koje su radile žene, što možda, pokazuje i da su samo one zainteresovane za istraživanje žena.

Kao najveća marginalna grupa u društvu, žene učestvuju u ovim procesima na specifičan način. Njihov društveni položaj brzo se pogoršavao tokom dramatičnih promena koje su se odvijale u bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji. Niti je novi državni status, niti kreiran politički sistem dao ženama ono što je obećano stanovništvu u celini. Kao što su mnoge feministkinje pokazale, to nije samo zbog generalno loše ekonomske situacije, već takodje, i zbog toga što je patrijarhalni kulturni obrazac zajednički i bivšoj jugoslovenskoj socijalističkoj eliti i aktuelnim nacionalističkim politikama novih država. U novostvorenim državama, žene su medju onima, koji proizvode i brane patrijarhalne vrednosti u porodici i u društvu, kao što su bile i u socijalističkoj državi. Pri tom, one su

¹³ Na primer, kod slučaja razvoda roditelja, majke postaju staratelji nad decom u 84% od ukupnog broja dece razvedenih roditelja.

postale i simboli nacionalističkih politika i, dobrovoljno ili ne, 'majke nacija'. Takodje, one su medju najbrojnijim žrtvama razarajućih posledica nacionalističke histerije.

Nacionalistička histerija (Bibo, 1991) je temeljno društveno stanje SR Jugoslavije tokom devedesetih godina prošlog veka. Naime, socijalna integracija stanovništva (gradjana) utemeljena je (1993) na konsenzusu oko dva uverenja: prvo, da su Srbi, kao nacija, opasno ugroženi, i drugo, da postoji medjunarodna zavera protiv Srba. Sve muke i mizerije koje su gradjani prošli, zahvaljujući medjunarodnim sankcijama, interpretiraju se u okvirima pomenuta dva uverenja i nema mesta drugaćijim interpretacijama. Nacija je prihvaćena kao najviša društvena vrednost, a nacionalni, primordijalni, voluntaristički politički kriteriji su jedini kriteriji pripadanja zajednici (Kuzmanović, 1992). U takvoj situaciji, izražavanje pluralizma vrednosti i interesa, bilo kroz političke institucije i partije, ili kroz javno mnjenje je gotovo nemoguće. Tako su mnoge opozicione partije, početkom devedesetih godina, bile nacionalističke, kao i vladajuće, i to na gotovo svim bivšim jugoslovenskim teritorijama. Na tu činjenicu ukazuju istraživanja izvršena tokom i nakon prvih višepartijskih izbora (Sekelj, 1991). Pojedinci i grupe, pa i političke stranke, čije se mišljenje razlikovalo od vladajućeg, tretirani su kao izdajnici i neprijatelji. Problemi sa kojima se sadašnje države u SR Jugoslaviji suočavaju (Srbija i Crna Gora), kroz nepriznavanje i bojkot od strane medjunarodne zajednice, pogrešno se predstavljaju, kao što su i predlozi za njihovo prevazilaženje često nerazumni i nerealni. Pitanja kao što su: umešanost Srbije u tekući rat i srpske odgovornosti za njega retko su postavljana, i od strane preovladajućeg dela političke opozicije. I kada su se isticali ekonomski problemi zemlje, nije bilo značajnijih napora da se oni povežu sa političkom odgovornošću. Umesto toga, čula su se medjusobna optuživanja izmedju različitih političkih partija i njihovih lidera, ili su ona bivala upućena prema sankcijama, tj. Ujedinjenim nacijama, podstičući time diskurs medjunarodne zavere protiv Srba.

Istina je da je ekomska situacija tokom 1993.godine očajna: inflacija se povećava 1% na sat, stopa nezaposlenosti je preko 30% i ogroman deo stanovništva nema osnovne životne namirnice i/ili neophodne lekove. Suočeni sa takvom realnošću, ekonomski pokazatelji postaju sasvim neadekvatna ilustracija nastale situacije. Ogromna većina stanovništva suočena je sa problemom preživljavanja. Nacionalističku državu sa populističkim režimom i slabom, ili još više nacionalističkom opozicijom, ovakvi

problemima ohrabruju. Oni podstiču kolektivnu deprivaciju stanovništva, olakšavaju njegovu apatičnost, fatalizam i strah. Istovremeno, oni obeshrabruju nadu za promenom na bolje.

Program Monetarne rekonstrukcije, uveden 24. januara 1994. godine zvanično je zaustavio hiperinflaciju, ali je i tada izostala odgovornost režima za njenu pojavu, tačnije ona je po predhodno opisanom obrascu pripisana 'madjunarodnoj zaveri'. Bilo kako bilo, inflacija je ostala latentna opasnost, tokom čitave decenije, jer u SR Jugoslaviji ona nije samo indikator monetarnih i strukturnih problema u ekonomiji, već i cena koja se plaća za politički izbor i odluke koje donosi politička oligarhija. Takodje, vizija ekonomskog oporavka ponudjena ovim Programom je bila nerealistična. Ona je ohrabrvala iluziju da je oporavak moguć unutar zatvorenog sistema, tj. u uslovima ekonomske blokade.¹⁴

U takvim ekonomskim i političkim uslovima, žene su bivale sve više i više isključene čak i iz onih sfera u kojima su bile prisutne u socijalističkoj državi. Njihova sveukupna društvena pozicija se pogoršavala i one su gubile mnoga predhodno neupitna prava, od kojih je pravo na abortus jedno od najznačajnijih. Ironično, baš to pravo, u krajnjem ishodu, nije izgubljeno zahvaljujući potezu predsednika Srbije, Miloševića. U maju 1994. godine, Parlament Srbije usvojio je novi zakon o abortusu koji je uveliko ograničio prava žena po pitanju abortusa. Feministkinje su pisale Predsedniku, zahtevajući od njega da pomenuti zakon ne potpiše, jer u tom slučaju, Zakon ne bi mogao biti primjenjen. On se složio i vratio Zakon na dalju debatu, zapažajući da on zadire u osnovna prava žena. Tako je, ironično, jedno pravo ženama trenutno sačuvano od strane onih istih protiv kojih se mnoge feministkinje bore. Postoje i drugi neverovatni primeri.¹⁵

U situaciji totalne ekonomske i političke depravacije, žene preovladuju u različitim društvenim slojevima i grupama koje se suočavaju sa značajnim ograničenjima: povećanju broja nezaposlenih lica, osiromašavanju penzionera, kao i u snažnom degradiranju tzv. 'ženskih' delatnosti (zdravlje i obrazovanje). Negativni trendovi i obrazovanju, zapošljavanju i političkoj participaciji, koji su već bili uspostavljeni u

¹⁴ Tvorac ovog Programa, D. Avramović je to javno priznao 15-16. maja 1996. godine (Odbrana i poslednji dani, 1996). Tada je i bio smenjen sa mesta guvernera Narodne banke Jugoslavije.

¹⁵ Recimo, Policijska akademija u Beogradu ne omogućava upis ženama - informacija je iz ličnog kontakta. Novine u kojima je objavljen upisni konkurs nisu dostupne.

socijalističkoj državi, nastavljeni su i u novoj Jugoslaviji. Na primer, u izborima održanim 1992. godine u SR Jugoslaviji, žene su osvojile manje od 3% poslaničkih mesta (SGJ, 1993:36). Njihov položaj unutar univerzitetske hijerarhije je pogoršan. Prema najnovijem istraživanju, žene čine 1% članova u Akademiji nauka SR Jugoslavije i žena, sve do 2000 godine, nije bila na poziciji Rektora Univerziteta u Beogradu (Milivojević, 1994), odnosno u Novom Sadu. Na području zapošljavanja rodne nejednakosti preovladajuju. Istraživanje, koje su izvršile Slobodanka Markov i Fuada Stanković (1991), pokazuje da se žene retko nalaze na vrhu preduzetničke hijerarhije. Svega 2% žena su direktori, i to pretežno malih preduzeća.

Feministkinje iz novoosnovanih država Slovenije i Hrvatske opominju da se situacija u pogledu zapošljavanja žena značajno pogoršava nakon nezavisnosti tih država 1990. godine. Ovaj paradoks 'demokratije'- da žene gube neka prava koja su predhodno bila prihvaćena, kada se očekuje da čitavo stanovništvo odnosne države stiče više prava, nije svojstveno samo bivšim jugoslovenskim republikama. Opšta klima u Istočnoj Evropi, nakon 'plišane' i drugih 'revolucija' pokazuje iste karakteristike u skoro svim područjima javnog života (SIGNS Forum, 1991; Feminist Revienj, 1991; Helsinki NJatch, 1992; Funk and Mueller, 1993; Kuzmanović and Žarkov, 1993).

Kontinuitet patrijarhalnih obrazaca u pogledu rodnih nejednakosti u socijalizaciji dece održava se kroz tekući sistem obrazovanja. Grupa autora uradila je analizu najnovijih udžbenika za osnovnu školu u SR Jugoslaviji (Plut, Rosandić i dr. 1994). Oni su zaključili da je polna diskriminacija prisutna već od početnih udžbenika - bukvara, za najmladji uzrast dece. Polne uloge predstavljene u porodici i prikazani profesionalni odnosi određuju muškarcima i ženama specifična, segregirana mesta. Individualni karakteri su pretežno muškarci, a porodica se prezentuje kao nuklearna, hetroseksualna, modalna porodica majke, oca i sina.

U nacionalističkom diskursu, s druge strane, ženama se daje specijalno mesto. One su 'majke nacije' i 'zaštitnice potomstva'. Pomenute konstrukcije imaju strašne posledice po žene, jer su one i specifične žrtve najnovijeg rata, kako u propagandnom, tako i u stvarnom smislu. Patrijarhalna i seksistička ideologija i rastuća militarizacija svakodnevnog života prikazuju muškarca kao zaštitnika i ženu kao onu koju muškarac štiti. Stoga, kada žene prihvataju nacionalističku politiku, one to često čine na način koji

je u skladu sa njihovim mestom u sistemu patrijarhalne dominacije - kao majke heroja i kao žrtve. Ipak, Papić (1993) nalazi da značajan broj žena prihvata nacionalizam kao izraz jednakosti sa muškarcima. Bilo kako bilo, neke žene su uključene i u kreiranje nacionalističke politike ili prakse. Žene su retko političari, vojnici, novinarke ili neke druge profesije blisko povezane sa najnovijim ratom.

Izgleda da su žene početkom devedesetih godina, mada su delile ekonomsku i političku deprivaciju sa muškarcima, bile manje sklone da sa njima podele njihov (muški) ekstremizam. One su, primera radi, oklevale da prihvate nacionalističku politiku bivših republičkih oligarhija. U 1990. godini žene su bile značajni pobornici Reformske stranke bivšeg Premijera Ante Markovića i njegove liberalne, projugoslovenske, demokratske orijentacije. U poređenju sa muškarcima, žene su češće glasale za 'zelene' partije i njihova podrška nacionalističkim partijama je bila upola manja od one koja je dolazila od strane muškaraca (Puzigaća, 1990). Od 1990.godine, žene čine većinu aktivista u anti-ratnim i anti-nacionalističkim kampanjama. Feminističke i autonomne ženske grupe koje se aktivno suprostavljaju nacionalizmu, seksizmu i ratu su brojne¹⁶. Međutim, njihova aktivnost je najčešće ograničena na velike urbane centre, od kojih je Beograd najznačajniji, a njihov uticaj ne samo na žene, već i na društvo uopšte je veoma ograničen.

Stoga, uprkos aktivizmu mnogih žena, izgleda da one ostaju dobrovoljne zatočenice svojih porodica i svoje 'patrijarhalne' sudsbine. Tako, tokom 1993 godine i najžešće hiperinflacije, one su vodile tešku bitku da prehrane svoje porodice. Kao što su njihove bake radile, mesile su hleb i tzv. 'embargo' kolače i razmenjivale 'embargo' recepte - napraviti nešto od ničega.

Gradjani Jugoslavije i, posebno, Srbije delili su ogromnu odgovornost za situaciju u bivšoj Jugoslaviji. Na njima je i ostajala i odgovornost redefinisanja nacionalnog projekta ka kulturi civilnog društva. Oni su trebali da postave pitanje tipa države, u kojoj žele da žive, demokratske ili autoritarne. Na žalost, čini se da je većina bila opterećena pitanjem njene veličine (Popović, 1993). Tek kada se postavi pitanje tipa države, mogu se

¹⁶ Primera radi, pominjemo neke od njih: Ženska stranka (ŽEST), Feministička grupa 'Žena i društvo', Ženski parlament, Beogradski ženski lobby, Žene u crnom, Ženske studije, SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja, Centar za silovane žene itd.

očekivati i novi odgovori. Oni bi mogli voditi ka trajnom miru i prihvatanju SR Jugoslavije od strane medjunarodne zajednice.

Odnosi izmedju ekonomskog i političkog sistema, takodje, zahtevaju redefinisanje. Pri tome se, ipak, ne može očekivati da će se problem nacionalizma razrešiti stavljanjem u kontekst društvenog i ekonomskog razvoja i demokratske države. Razvoj ne isključuje nacionalizam ni u tzv. demokratskim društvima Zapada. Međutim, nerazvijeno i nedemokratsko društvo može doprinositi brzom rastu nacionalizma kao što to pokazuje i slučaj bivše, ali i sadašnje Jugoslavije.

Iskustvo SFR i SR Jugoslavije pokazuje kako ekonomski i politički procesi mogu jedan drugog podstrekivati i tesno saradjivati sa nacionalizmom. Ovaj odnos je devedesetih godina različit od odnosa koji su bili uspostavljeni od šezdesetih godina do kraja jedinstvene jugoslovenske države. Ali, ekonomski i politički procesi kontinuirano su se međusobno osnaživali u stvaranju 'začaranog' kruga sa razarajućim posledicama po ljude koji su živeli i koji još uvek žive na ovoj teritoriji. Neke od tih posledica pogadjaju žene na drugačiji način od muškaraca, ali je značajnija poteškoća u tome što su ženski problemi često nevidljivi, čak i samim ženama. Pošto i same reprodukuju patrijarhalne vrednosti u društvu one reprodukuju i sopstvenu deprivaciju i ostaju ekonomski i politički marginalizovane i društveno pasivne. Da bi takvu situaciju razrešile one je najpre moraju učiniti vidljivom - muškarcima, ali takodje i samim ženama. Ženska solidarnost i međusobna povezanost je od krucijalnog značaja u projektu ostvarivanja efikasnije ženske uloge u politici i društvu. Napor da se ženska situacija učini vidljivom doprinosiće vidljivosti odnosa rodnosti u samom društvu, kao i hijerarhije moći u kojoj su žene deprivirane. To takodje znači potrebu da se iz ženskog ugla sagledaju i drugi uticajni procesi, kao što je nacionalizam. Ukoliko pokušaji da se poboljšaju odnosi rodnosti ne čine navedeno, oni tada u stvarnosti upravo doprinose jačanju samog društvenog sistema koji žele da promene.

Literatura:

1. Bibo, I. (1991), *Die Deutsche Hystorie*, Frankfurt: Verlag
2. Blagojević, M. (1991), Žene izvan kruga - profesija i porodica, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta
3. Denich, B. (1974), 'Sex and the Power in the Balkans', in: Rosaldo, M. Z. & Lamphere, L., eds., *Women, Culture and Society*, Stanford, CA: Stanford University Press, pp. 243-63
4. Denich, B. (1978), 'Smrtni grijesi feminizma / Dečki se zatrčavaju', in: Sklevicky, L., ed., Žena i društvo: Kultiviranje Dijaloga, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske
5. Feminist Review (1991), Special Issue: Femonism and Europe, no.39
6. Funk, N. and Muller, M., eds., (1993) *Gender Politics and Post-Communism*, New York: Routledge
7. Goati, V. (1987), 'Političke najednakosti u nas i ekonomski razvoj', *Pogledi*, 2: 23-33
8. Golubović, Z. (1988), Kriza identiteta jugoslovenskog društva, Beograd: Filip Višnjić
9. Golubović, Z. (1991), 'Čari lakog političkog čara', *Borba* 5-6, oktobar
10. Golubović, Z. (1992), 'The Conditions Leading to the Breakdown of the Yugoslav State. What has Generated the Civil War in Yugoslavia?', *Praxis International*, 12(2):129-144
11. Griffin (1989), *Alternative Strategies for Economic Development*, London and Paris: Macmillan and OECD Development Centre
12. Helsinki Watch (1992) *Hidden Victims - Women in Post-Communist Poland*, IV (5)
13. Horvat, B. (1989), ABC Jugoslovenskog socijalizma, Zagreb: Globus
14. Ivić, I. i Perazić, O. (1994), 'Obrazovni nivo stanovništva i razvoj', *Republika*, 41: 5-6
15. Jancar, B. (1978), *Women under Communism*, Baltimore: Johns Hopkins University Press

16. Jancar, B. (1981), 'Women in Communist Countries, Comparative Public Policy', in: Black, N. and Cottrell, A. B. eds., *Women and World Change, Equity Issues in Development*, London: Sage
17. Kavčić, B. (1990), 'Women and Power Structure: The Yugoslav Case', *Sociology*, XXXII, Supplement: 156-172
18. Korošić, M. (1988) Jugoslavenska kriza, Zagreb: Naprijed
19. Kovač, M. (1986), 'Neoriginalnost robne privrede', u: *Dugoročni program ekonomskog stabilizacije - tri godine posle*, Beograd: NIGRO Privredni Pregled
20. Kresić, A. (1993) Politika nacionalizma i udruživanje naroda, tekst predstavljen na Konferenciji: Teorijske osnove istraživanja jugoslovenske dezintegracije, Beograd, juni
21. Kuzmanović, T. (1992), 'Promišljanje razvoja i slučaj Jugoslavije', *Sociologija*, XXXIV (2): 213-225
22. Kuzmanović, T. and Žarkov, D. (1993), 'Economy and Gender in the changing "Second World"', tekst predstavljen na Konferenciji: *Izvan margina - feministička perspektiva u ekonomskoj teoriji*, Amsterdam, juni
23. Lendvai, I. (1991), 'Yugoslavia without Yugoslavs - The Roots of the Crisis', *International Affairs*, 2:251-63
24. Madžar, Lj. (1990) Suton socijalističke privrede, Beograd: Ekonomika i Institut ekonomskih nauka
25. Markov, S. i Stanković, F. (1991) 'Žene u preduzetništvu i menadžmentu', u: Bolčić, S., Milošević, B. i Stanković, F. ur, *Preduzetništvo i sociologija*, Novi Sad: Matica srpska, s. 100-116
26. Mežnarić, S. (1985), 'Theory and Practice. The Status of Employed Women in Yugoslavia', in: Wolchik, S. and Meyer, A., eds, *Women, State and Party in Eastern Europe*, Durham: Duke University Press
27. Mežnarić, S. and Zlatković, J. (1991), 'Gender and Ethnic Violence: The Case of Kosovo', in: Allen, S. et al.eds., *Gender, Race and Class, International Review of Sociology*, Monographic Section, Rome: Borla

28. Milanović, B. (1991), 'Poverty in Eastern Europe in the Years of Crisis, 1978-87: Poland, Hungary and Yugoslavia', *The World Bank Economic Review*, 5(2): 187-205
29. Milić, A. (1993), 'Women and the Nationalism in Yugoslavia', in: Funk, N. and Muller, M., eds., *Gender Politics and Post-Communism*, New York: Routledge
30. Milivojević, I. (1994) Žene i univerzitet, diskusija na radionici Ženskih studija, Novi Sad: Filozofski fakultet, mart
31. Molyneux, M. (1981), 'Women in Socialist Societies: Problems of Theory and Practise', in: Young, K. et al. eds., *Of Marriage and the Market*, London: CSE Books, pp.167-203
32. Molyneux, M. (1985), 'Family Reform in Socialist States: The Hidden Agenda', *Feminist Review*, 21: 47-64
33. Morokvasic, M. (1984), 'Being a Woman in Yugoslavia: Past, Present and Institutional Equality', in: Gadant, M. and Barrett A.M., eds., *Women of the Mediterranean*, London and New Jersey: Zed Books
34. Ocić, Č. (1983), *Integracioni i dezintegracioni procesi u privredi Jugoslavije*, Beograd: MC CK SK Srbije
35. Odbrana i poslednji dani, dokumentarni film u produkciji B92, snimak sednice Savezne vlade SR Jugoslavije održane 15-16 maja 1996.
36. OECD (1986) *Economic Survey: Yugoslavia*, Paris: OECD
37. Papić, Z. (1993), 'Nacionalizam, patrijarhat i rat', *Republika*, 65: 26-8
38. Plut, D., Rosandić, R. et al.(1994), *Ratništvo, Patriotizam, Patrijarhalnost*, Beograd: Centar za antiratnu akciju
39. Popov, N. (1993), 'Srpski populizam od marginalne do dominantne pojave', *Vreme*, posebni dodatak, 135, 24 maj
40. Popović, O. (1993), 'Kakva ili kolika država', *Republika*, 73-4: 13
41. Puzigaća, M. (1990), *Istraživanje javnog mnjenja Vojvodine*, Novi Sad: Scan
42. Rosenblum-Cale, K. (1979), 'After the Revolutions: Women in Yugoslavia', in: Volgyes, I. ed., *The Peasantry of Eastern Europe*, vol. II, New York: Pergamon Press
43. Jugoslavija 1945-1985, (1986), Beograd: Savezni Zavod za statistiku

44. Schierup, C. U. (1991), 'The Post- Communism Enigma - Ethnic Mobilisation in Yugoslavia', *New Community*, 18(1): 115-131
45. Sekelj, L. (1990), 'Yugoslavia 1945-1986), *Sociologija*, Supplement for the XIV World Congress of Sociology, 32(4): 65-84
46. Sekelj, L. (1991), '"Realno samoupravljanje", "realni nacionalizam" i dezintegracija Jugoslavije', *Sociologija*, 33(4):587-599
47. Statistički godišnjak Jugoslavije (1986), Beograd: Savezni Zavod za statistiku
48. Statistički godišnjak Jugoslavije (1991), Beograd: Savezni Zavod za statistiku
49. Statistički godišnjak Jugoslavije (1993), Beograd: Savezni Zavod za statistiku
50. SIGNS (1991), *Forum on Women in Eastern Europe*, 17(1)
51. Sklevicky, L. (1987), Žena i društvo, *Kultiviranje dijaloga*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske
52. Sklevicky, L. (1989), 'Emancipated Integration or Integrated Emancipated: The Case of Post-revolutionary Yugoslavia', in: Angerman, A. et al., eds., *Current Issues in Women's History*, London: Routledge
53. Tasić, P. (1993), *Kako sam branio Antu Markovića*, Skoplje: NIP
54. Wolchick, S. and Meyer, A., eds., (1985), *Women, State and Poverty in Eastern Europe*, Durham: Duke University Press
55. Žarkov, D. (1991), 'The Silence Which is not One: Sexuality, Subjectivity and Social Change in a Feminist Rethinking of Research on Peasant Women', MA thesis, Den Haag: Institute of Social Studies

2.

Ka teorijskom okviru istraživanja rodnih nejednakosti u Srbiji*

U ovom odeljku nastojim da analiziram vezu između ekonomskog nerazvoja i rodnih nejednakosti. Moja osnovna ideja je da identifikujem teorijske okvire i model pomoću kojih je moguće adekvatno prepoznati trajne rodne nejednakosti i njihove oblike u društvenim uslovima post-socijalizma, i specifično u uslovima odsustva razvoja u Srbiji. Stoga razmatram ključne teorijske pristupe izučavanju nejednakosti uopšte i posebno rodnih nejednakosti. Predstavljanje žena i praksa prema ženama, kao i uključenost žena u ove procese, smešteni su u kontekst nerazvoja ekonomije i društva. Taj kontekst karakteriše širenje nejednakosti, masovno siromašenje i nezaposlenost stanovništva.

* Rad je prezentovan na Seminaru o rodnosti, razvoju i postkolonijalnoj teoriji The Minna Project The Rich the Poor and the Resourceful, Issues of Gender in the Post-Colonial and Post-Development Context, Christina Institute for Women Studies, University of Helsinki and Academy of Science Helsinki, 24-29.9.2000. Paper titled: 'Ka teorijskom okviru istraživanja rodnih nejednakosti u Srbiji', objavljen je u: *Sociologija*, Beograd, Vol.XLII, 2000, No.1: 96-107

Razvojna ekonomija široko je izučavala problem ekonomske nejednakosti, kao i rodni aspekt nejednakosti. U tom kontekstu, siromaštvo žena je bila česta tema. Ekonomске teorije socijalističkog razvoja, kao i razmatranje ekonomije post-socijalizma, međutim, retko obraćaju pažnju na rodne odnose. Utoliko su njihovi dometi ograničeni, kako u teorijskom tako i u praktičnom pristupu. Teorijski okviri kao što su »Žene u Razvoju« (*Women and Development*) i »Rodnost i Razvoj« (*Gender and Development*) uveliko proširuju područje ekonomskih nejednakosti na rodne nejednakosti i time pružaju nove modele za ekonomsku analizu. Ali, dok otvaraju nove teorijske mogućnosti, oni u isto vreme otvaraju i nove metodološke probleme. Koristeći se njihovim dostigućima, postavljam pitanje kako razviti adekvatne modele analize rodnih nejednakosti u post-socijalističkim društvima, i specifično u Srbiji.

Imajući u vidu da je područje rodnih nejednakosti široko i veoma diferencirano, u ovom radu razmatram kako formulisati adekvatan teorijski pristup rodnim nejednakostima u uslovima konkretnе situacije žena u Srbiji. Još određenije, kako u rodnom modelu operacionalizovati uslove i položaj žena u Srbiji, s obzirom na nekoliko glavnih (ne samo metodološko-statističkih) otežavajućih okolnosti. Prvo ću razmatrati teorijske okvire razvojne ekonomije koji nude mogućnost za analiziranje rodnih nejednakosti u društvenom i ekonomskom razvoju. Zatim ću razmatrati nekoliko ključnih elemenata rodnog modela. Na kraju ću ukazati na neke specifične odlike situacije žena u Srbiji. U ovom tekstu neću ulaziti u empirijsko razmatranje i primenu samog modela na aktualnu poziciju žena u Srbiji.

Položaj žena u razvoju – rod i nejednakost

Razvojna ekonomija je, proteklih decenija, uočila da su žene disproporcionalno brojnije među siromašnjima. U svakoj siromašnoj zemlji veci je broj žena, nego muškaraca sa najnižim nivoom dohotka. Žene čine najsilovitije grupe u društvu. Broj siromašnih domaćinstava kojima upravljaju žene se povećava. Procena je da, na svetskom nivou posmatrano, takvih domaćinstava ima između 17-28% (Todaro, 1990: 163).

Žene su posebno pogodjene siromaštvom zbog svoje dualne uloge koju imaju u ekonomiji. One najčešće rade i u kući i van nje. Zbog takve svoje dvojne uloge žene,

generalno govoreći, rade više i napornije od muškaraca, a ipak imaju manji udeo u porodičnom dohotku. Posebno, kada porodični dohodak opada, žene nastoje da, radeći više van kuće, zarade dodatni dohodak. Kada bi se kućni rad žena priznao kao ekomska vrednost i dodao ukupnom budžetu domaćinstva, ispostavilo bi se da je doprinos siromašnih žena u domaćinstvu veći od doprinosa siromašnih muškaraca. Naime, mnoga istraživanja pokazuju da, u stvari, najveća nejednakost postoji u okvirima porodice.

Siromaštvo žena direktno proističe iz njihovog društvenog statusa. One su obično manje obrazovane, imaju manje mogućnosti za zapošljavanje i primaju niže nadnike od muškaraca. Razvojni obrazac industrijalizacije, generalno posmatrano, proširuje jaz u dohotku između žena i muškaraca, jer zaposlenje i obrazovanje daju više preim秉stva muškarcima nego ženama. Stoga i različiti obrasci industrijalizacije, realizovani proteklih decenija, imaju slične, po žene preovlađujuće negativne, konsekvene. U slučaju većine nerazvijenih zemalja, siromaštvo i nejednakosti u raspodeli dohotka su se zadržali i pored privrednog rasta. U slučaju većine bivših socijalističkih ekonomija, koje su prihvatile redistributivnu strategiju, privredni rast je u značajnoj meri opao. U SR Jugoslaviji, opadajuća stopa privrednog rasta praćena je rastućim ekonomskim nejednakostima i masovnim povećanjem siromaštva ukupnog stanovništva. Imajući na umu prethodna razmatranja, logično je predpostaviti da su žene brojnije među siromašnima od muškaraca.

Razvojna ekonomija uočila je neophodnost da se odnosi rodnosti uključe u promišljanje razvoja pre više od dve decenije. Tada su i empiričari razvoja, angažovani u međunarodnim razvojnim agencijama, počeli da shvataju koliko su nerealna očekivanja da će se nerazvijene zemlje, u kojima polovina ženskog stanovništva nije sposobljena da učestvuje u razvojnim naporima, razvijati kao moderne zemlje. Prvi rezultat tog saznanja bio je formiranje pokreta »Žene u Razvoju« (*Women in Development*). On se koncentrisao na identifikovanje ženske situacije u nerazvijenim zemljama u cilju obezbeđivanja potpunijeg učešća žena u razvojnom procesu. Osim toga, cilj je bio i formulisanje teorijske perspektive u kojoj će rod i rodna nejednakost postati značajni elementi razvoja.

Međutim, pomenuta optika ostavljala je i brojne nedoumice. Na primer, odgovor na pitanje koja je uloga žena u razvoju poželjna zavisi od kulture do kulture. Svaka nacija, svaka kultura i podkultura ima svoj odgovor na pomenuto pitanje. Ono što je zajedničko za sve kulture odnosi se na činjenicu da žene rađaju decu i da podela rada i odgovornosti

između muškaraca i žena često prati polnu podelu. Zajednicki elemenat za mnoge kulture je i da u podeli rada i odgovornosti ženi pripada društveni, ekonomski i politički inferioran položaj.

Pokret »Rodnost i razvoj« (*Gender and Development*), nastao na znanju pokreta »Žene u razvoju«, uočio je da uloge koje muškarci i žene imaju u društvu nisu njima biološki date, već da odražavaju uslove proizvodnje i reprodukcije, ali i kulturnih, religioznih i ideoloških sistema koji preovlađuju u datom drustvu. Tako odnosi rodnosti poprimaju različite oblike u različitim okolnostima. Iz toga sledi i zaključak da je pretežan deo podele rada, prava i obaveza muškaraca i žena društveno determinisan i otuda promenljiv.

Uvođenje koncepta rodnosti u razvojnu ekonomiju odnosi se na pitanje društvene konstrukcije ženske i muške produktivne i reproduktivne uloge i društvenih odnosa između muškaraca i žena. Rodnost je, prema zagovornicima koncepta Rodnost i Razvoj, uz klasu, starost i rasu, fundamentalna za razumevanje ljudskih procesa. Međutim, to shvatanje je bilo suviše velik izazov vladajućem mišljenju. Prvi odgovori međunarodnih i nacionalnih agencija za razvoj bili su ignorantski. Zagovornici ravnopravnosti između polova nastojali su da objasne zašto bi agencije i vlade trebale da koncept rodnosti uključe u razvojne planove: investiranje u žene istovremeno bi vodilo i ka ekonomskom rastu i ka eliminisanju siromaštva. Osim toga, feministička kritika razvojnih modela je redefinisala ciljeve razvoja: ne samo ravnopravnost polova, već i transformaciju postojeće paradigme razvoja. Drugim rečima, ženski je pokret naglašavao značaj društvenih uslova za razvoj i potrebu realizacije neeksploataorskog razvoja.

Ideja o investiranju u žene mogla je da prođe kod međunarodnih agencija onda kada je bilo moguće demonstrirati brze ekonomski efekte (u dohodku, zaposlenosti), ili kada je ona bila povezana sa realizacijom drugih razvojnih ciljeva (poput kontrolisanja rasta stanovništva), ali je bila mnogo manje uspešna kada su bila u pitanju ženska prava. Naime, u suštini problema jesu raspodela društvene moći i resursa. Za mnoge vlade i međunarodne agencije poboljšavanje statusa žena značilo je ukidanje muške moći i privilegija. Investiranje u žene podrazumevalo je ili realokaciju postojećih resursa, ili iznalaženje dodatnih izvora prihoda. Usled nedostatka ženske političke snage, nacionalne i internacionalne birokratije nisu bile pod pritiskom da izaberu i jednu opciju (Jahan, 1995).

Razvoj, i kada se realizuje, različito deluje na muškarce i žene. U nekim okolnostima muškarci koriste mogućnosti koje otvara proces razvoja na uštrb žena, ili upotrebljavajući žene. Uključivanje žena u proces razvoja, na osnovi ravnopravnosti između polova, ne znači isključivanje posebnih ženskih zahteva. Naime, ženska jednakost ne znači njihovu homogenost, kao što ni uočavanje razlika među ženama ne podrazumeva automatski njihovu nejednakost (Dube, Leacock i Ardener, 1986).

U novijoj literaturi o ženama i razvoju zapaža se tendencija sve snažnijeg isticanja kompleksnosti, raznolikosti i razlika između ženskih života. Time se delimično kompenzuje stereotip da su žene samo majke, supruge, kćerke i pratilje muškarca. To sigurno važi i za situaciju žena u Srbiji. Ja ču međutim, u ovom tekstu, posvetiti manje pažnje razlikama. Prvo zato što bi utvrđivanje razlika zahtevalo više empirijskog materijala nego što mi je trenutno dostupno, drugo zato što uprkos razlikama, neke sličnosti i dalje opstaju.

Tako na primer, tradicionalna ekonomski teorija predviđa povoljne rezultate politike liberalizacije i privatizacije u zemljama post-socijalističke Evrope. Međutim, dosadašnja empirijska analiza efekata ovih promena na žene ukazuje da su žene pogodjene post-socijalističkom tranzicijom na specifan nacin (Funk i Muller, 1993; *Feminisms and Europe*, 1991; *Forum on Njomen in Eastern Europe*, 1991; Milanović 1991; Milanović, 1996). Pri tome, novoizabrane post-socijalističke vlade ne sprečavaju marginalizaciju žena. One ili polaze od pretpostavke da su ekonomski reforme rodno neutralne, ili direktno zahtevaju da žene ustupe muškarcima mesta koja su do nedavno imale u nacionalnim ekonomijama.

I mada se forme i konteksti reformi u zemljama Istočne Evrope razlikuju od zemlje do zemlje, sličnosti u odnosu na situaciju žena su ipak uočene. Kao prvo, gotovo sva istraživanja potvrđuju da su reforme doprinele deterioraciji društvenog položaja žena. Iako učešće ženske radne snage varira u post-socijalističkim zemljama, njihove mogućnosti za zapošljavanje izvan nisko-plaćenih sektora su vrlo limitirane. Žene su prezastupljene i među nezaposlenima. Žene takođe, tradicionalno imaju mali pristup novčanom kapitalu, bilo u smislu akumuliranog kapitala ili mogućnosti da dobiju bankovni kredit. Lošiji pristup finansijskim resursima povezan je sa inferiornom pozicijom žena u kući. Količina ženske snage angažovane u kući zavisi od kulturnih normi, ali sve zemlje Istočne Evrope

imaju tradiciju muške dominacije i diskriminacije žena. Jedna od posledica je da je teret kućnog rada gotovo u potpunosti na ženi, bez obzira na to da li ona radi i izvan kuće. Konačno, žene su manje politički angažovane i predstavljene u svim post-socijalističkim zemljama.

Teorijske pretpostavke analize rodnog modela

Teorijska lekcija, koju sam dosada naučila, jeste da je rodni pristup (*gender agenda-setting approach*) produktivniji od pokušaja da se problemi rodnosti smeste u svako područje analize. Delovanje odnosa rodnosti i efekata društvenog nerazvoja, kao međusobno ohrabrujućih fenomena, moguće je ispitati ovim pristupom.

Inspiracija za ovaj model jesu teorije »dualnog sistema«, »neo-institucionalni« pristup, kao i različiti feministički pristupi. Uvažavajući specifične karakteristike bivšeg socijalisatičkog, kao i post-socijalističkog sistema u praksi zapažam da se međunarodno raspravljan rodni model ne može jednostavno primeniti. Teorijske pretpostavke rodnog modela proističu iz analize vojvođanskog rodnog modela.

Pravim razliku između rodnog modela, rodnog sistema i porodnjenog ekonomskog sistema. Pod rodnim sistemom podrazumevam institucionalno, ali i vaninstitucionalno definisana prava i obaveze koje formiraju osnovu za rodno razlikovanje građana. Rodni sistem pokazuje načine na koje politička i pravna rešenja utiču na stvarne mogućnosti koje muškarci i ženu imaju u ostvarivanju zaposlenja, odnosno neplaćenog rada u domaćinstvu, kao i koliko su obe vrste poslova otvorene prema realizaciji tih društvenih prava (Cuba i Boje, 1997) Sistemska regulativa je porodnjene prirode: ona predpostavlja da su radnici oslobođeni reproduktivnih odgovornosti. S druge strane, reproduktivna prava integrisana su u sistem na porodnjenoj osnovi.

Dominantni ekonomski i društveni sistem tretiram kao porodnjeni sistem dominacije. Porodnjeni ekonomski sistem odnosi se na rodno specifičnu podelu rada. Ekonomski sistem je porodjen u različitim oblicima društvene organizacije. To su: domaćinstva, država, neformalni sistem razmene i tržište.

Logika rodnog sistema je da on sistematski diferencira i mušku i žensku sferu i rangira ove sfere hijerarhijski jednu prema drugoj. Rodni sistem postaje patrijarhalan

kada ove razlike između muške i ženske sfere vode ka sistematskim koristima koje imaju muškarci i subordinaciji i eksploataciji žena (ženskog rada, seksualnosti i dr.).

Rodni model najopštije definišem kao rodni sistem koji prati podelu muške i ženske sfere i u hijerarhijskom smislu. Rodni model doprinosi razumevanju kako se promene u ekonomskoj stvarnosti odražavaju na odnose rodnosti, kao i načina na koji preovlađujući odnosi između muškaraca i žena podstiču i kreiraju obrasce ekonomskih promena.

Teza koju zagovaram je da žene zauzimaju podređenu poziciju kako u javnoj sferi (preduzećima i javnim ustanovama) tako i u privatnoj sferi (unutar porodice). Ova podređena poziciju žena interpretiram kao posledicu artikulacije dva sistema hegemonije patrijarhalnog i ekonomskog sistema dominacije.

Naime, socijalistička država je proklamovala kao svoj cilj razvoj humanog društva. Humanizacija je trebalo da se ostvaruje kroz participaciju radnika u procesu društvene reprodukcije i istovremeno odumiranje države, najpre u ekonomiji, a potom i u ostalim sferama društvenog života. Oba principa bila su prisutna i državnom socijalističkom projektu ženske emancipacije. Tako bi žene trebalo da ravnopravno sa muškarcima učestvuju u razvoju socijalističke ekonomije i društva u celini i istovremeno da odgoje dolazeće generacije.

Međutim, dok se zapošljavanje ženske radne snage odvijalo pod jednakim institucionalnim uslovima kao i za muškarce, dotle su ženska reproduktivna prava konstruisana više kao ženska prava. Shodno tome, žene su integrisane u ekonomiju kao »devijantna« radna snaga (Morell, 1999).

Neki elementi rodnog modela i istraživanje nejednakosti

Jasne informacije o tome gde i kako se žena situira u socijalnim i institucionalnim uslovima, prepostavka su njenog kvalitetnijeg učešća u razvoju. Stoga je predmet dalje analize – koje oblike poprima ženska subordinacija u neplaćenom radu u domaćinstvu i na tržištu rada.¹¹ Sagledavanje osnovnih životnih uslova žena prepostavlja kombinaciju

¹¹ Globalno posmatrano, u protekle dve decenije (1975-1995) povećano je siromaštvo žena, cak i u najbogatijim zemljama. Iako je učešće ženske radne snage povećano, uslovi i okolnosti njihove zaposlenosti nisu se promenili. Žene, u celini gledano, imaju manju kontrolu nad porodičnim

kvantitativnih i kvalitativnih studija razvoja, shvaćenog kao procesa koji obuhvata kulturni i društveni, kao i ekonomski aspekt (Ostergaard, 1992: 1-10), ali i izbor adekvatnog modela. U ovom slučaju, to je rodni model (*gender model*).

Jedna od karakteristika rodnog modela je mogućnost da se kvantitativne i kvalitativne informacije o muškarcima i ženama organizuju tako da učine vidljivim razlike kako između muškaraca i žena, tako i unutar ovih grupa. Naime, žene se društvenom podelom diferenciraju na pripadnice različitih klasa, rasa ili etničkih i socijalnih grupa. Često su njihove opcije i mogućnost izbora, kao i njihov položaj u društvu više određeni pripadnošću nekoj od pomenutih kategorija, nego njihovom rodnošću. Tako, na primer, dok bi se, po pitanju svojih prava i bezbednosti, žene mogle ujediniti u svojim stavovima, problem siromaštva je mnogo složeniji (Jahan, 1995). Ili, procedura koja podatke o radnoj snazi stratificira ne samo po polu, već i po društveno-ekonomskim grupama, omogućava potpuniju analizu društveno-ekonomske pozicije žena.

Statističke informacije o ženama rodni model bi interpretirao u odnosu na društveni, ekonomski i politički kontekst. Na primer, podaci o ženskom učešću u ekonomskim aktivnostima imaju ograničeno značenje bez podataka o nivou njihovog dohotka, obrazovanja i njihovoj participaciji u reproduktivnim aktivnostima. Stoga, osim reorganizacije statističkih podataka, rodni model zagovara uporedivost između serija podataka da bi pružio holističku sliku ekonomskih i društvenih fenomena.

Prikupljanjem takvih podataka moguće je interpretirati apsolutan i relativan (u odnosu na muškarce) položaj žena u ekonomiji. Međutim, ovaj model se suočava sa ozbiljnim nedostatkom statističkih podataka o ženama. Statistika ne daje uvek potpune, ni blagovremene, niti tačne podatke. Generalni prigovor o tehničkim i konceptualnim problemima u prikupljanju podataka odnosi se na različite definicije i metode prikupljanja podataka – podaci (i kada se prikupljaju) prikupljaju se na različitim nivoima, na različite nacine i za različite svrhe. Otuda, pored pokušaja UN da standardizuje definicije i metode prikupljanja podataka na globalnom nivou, koncepti i metodi razlikuju se od zemlje do zemlje. Razlike postoje i u stepenu obuhvatnosti i zastarelosti podataka.

ekonomskim resursima, niži status u odnosu na muževljev (u smislu da veci udeo u donošenju odluka i autoritetu pripada muškarcu). Takođe, žene, kao grupa, imaju mnogo manji pristup resursima nego muškarci: žene ucestvuju u dve trecine radnih časova, jednoj trećini ukupne radne snage, a ostvaruju jednu desetinu ukupnih prihoda (*Women's Mid-Decade Conference in Copenhagen in 1980*).

Takođe, statistički podaci se odnose na tržišnu ekonomiju, odnosno na plaćeni rad. Ne postoji dezagregiranje podataka, ali i mnogi drugi propusti uveliko otežavaju davanje realne slike o ženskoj situaciji u danoj zemlji.

Najveći deo saznanja o ženama stoga i danas potiče od studija slučaja i specifične, kvalitativne dokumentacije.¹² Tek prikupljanje takve dokumentacije i njihova analiza omogućava objektivniji i potpuniji odgovor na pitanje gde se žene nalaze (apsolutno i relativno – u odnosu na muškarce) i kako različite strategije razvoja (ali isto tako i ženske strategije) deluju na žene?

U takvim okolnostima dolazi do izražaja vrednost društveno-ekonomskih indikatora. Indikatori mogu pokazati odnos između varijabli, merenjem različitih ekonomskih uslova i trendova. Na primer, takav društveno-ekonomski indikator može pokazati vezu između nivoa ženskog obrazovanja i broja dece, nivoa prehrane domaćinstva i nivoa dohotka domaćinstva. Oni se onda mogu koristiti u definisanju ciljeva ekonomske politike, kao i u merenju efekata u realizaciji tih ciljeva (Safilios-Rothschild 1986). Na primer, indikatori koji su potvrdili korisnost u izučavanju veza između ženskog i muškog položaja i procesa razvoja (Massiah, 1981: 38) pokazuju odnos između različitih društveno-ekonomskih indikatora ženskog položaja, indikatora ekonomskog i društvenog razvoja i indikatora položaja žena u istom periodu. Nadalje, oni ukazuju na razlike unutar i između muško-ženskog položaja u okviru ekonomskog i društvenog razvoja.

Generalno gledano, društveno-ekonomski indikatori mere nejednakosti između muškaraca i žena na relativno konvencionalnim konceptualnim područjima kao sto su obrazovanje, zdravlje i zaposlenost. Naravno, i kada je reč o konvencionalnim područjima nejednakosti, poput dohodovnih nejednakosti, postojeća statistika o dohotku nije od velike pomoći. Podaci nisu disagregirani po polu, tako da je ženski dohodak teško meriti odvojeno od muškog ili ukupnog dohotka. Ne mere se plaćanja koja nisu u kešu (bonovi za hranu, markice za prevoz, sindikalana pomoć i sl). Stoga, najveći deo saznanja do kojih dolazimo i

¹² Tako je, uz sve poteškoće, na osnovu podataka iz 75 zemalja, formulisan set društveno-ekonomskih indikatora koji mogu koristiti u dijagnozi problema jednakosti (Safilios-Rothschild 1986). Ovi indikatori mere nejednakosti između muškaraca i žena na područjima obrazovanja, zdravlja i zaposlenosti. Oni ženski položaj tretiraju kao sintetički (kompozitni) index za koji se prepostavlja da se odnosi na većinu žena. Da bi ovi indikatori bili realniji, oni se dalje moraju dezagregirati na različite grupe žena i porebiti, kako međusobno, tako i u odnosu na muškarce.

kada je u pitanju veličina dohotka žena potice od studija slučaja i specifičnog kvalitativnog materijala.

Istraživanja pokazuju da žene svojim aktivnostima u kući i na tržištu, značajno doprinose domaćinstvu. Taj dohodak nije uvek u novcu, niti ga neophodno kontroliše žena koja ga je zaradila. Siromašne žene veću količinu dohotka koji ostvare, nego muškarci, kada ga kontrolišu, alociraju na zadovoljavanje osnovnih potreba svoje dece. Naravno, kontrola nad dohotkom ne mora da znači da žena odlučuje o njegovoj upotrebi. Da bi se sagledao realan ženski ekonomski doprinos neophodno je proširiti koncept dohotka sa plaćenog i na neplaćeni rad, ali i na druge i ne samo novčane transfere.

Problem rodnih nejednakosti odnosi se i na područja pristupa resursima, moći i autoritetu.¹³ Takođe, specifične forme nejednakosti obično imaju različita značenja za žene koje pripadaju različitim socijalnim kategorijama. Da bi indikatori prenosili korektne poruke oni se dalje moraju diferencirati i disagregirati na različite grupe žena i porebiti jedni sa drugim i u odnosu na muškarce.

Srbija devedesetih godina – nerazvoj, nejednakost, nasilje

Tokom protekle decenije žene su u Srbiji i SR Jugoslaviji bivale sve više marginalizovane kao politički subjekti i postajale sve brojnije žrtve nacionalističkih procesa u politici kao i procesa ekonomskog i opštег društvenog rasula. Postojeći jaz između zvanično proglašene jednakosti između polova i stvarne situacije žena u bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji, kao i u uslovima nove post-socijalističke prakse u Srbiji preokreće se u veličanje tradicionalne uloge žene uz istovremenu sveukupnu marginalizaciju žena kao društvenih subjekata. U socijalizmu je pozicija žena, posebno u ekonomskoj sferi, bila lošija nego što se to zvanično predstavljalo, a tokom devedesetih godina se i dalje pogoršava. Žene se veličaju u svojoj ulozi supruge i majke, a istovremeno se sve snažnije istiskuju iz ekonomске i političke sfere (Đurić-Kuzmanović, 1995.).

¹³ Grupa istraživača pokušala je da razvije sistem indikatora koji sadrži kvantitativne i kvalitativne mere koje pokazuju razlike u participaciji žena i muškaraca u društvu, kao i razlike u percepciji njihove sopstvene i grupne pozicije u tom društvu (Alison Evans, 1992:11-40).

S druge strane, žene i same doprinose održavanju patrijarhalnog kulturnog obrasca svoje egzistencije, noseći i braneći patrijarhalne vrednosti porodice i društva. Tako Marina Blagojević zaključuje, u svom istraživanju ženske svakodnevice, da žene u Srbiji beže iz javne sfere u privatnost.¹⁴ Patrijarhatu na makro nivou odgovara žrtveni mikromatrijarhat, u čijoj okosnici je roditeljstvo kao smisao života. Samožrtvovanje i beg u privatnost su postali glavna strategija žena u Srbiji 90-ih godina. Blagojević naglašava da su žene saučesnice u sopstvenoj društvenoj marginalizaciji, jer prihvataju društvenu ulogu koja je u skladu sa »državom muževa« i reaguju na takav referentni okvir begom u privatnost i izraženim samožrtvovanjem za porodicu.

U takvim društvenim uslovima – čak i kad se može reći da siromaštvo, nezaposlenost i društvene nejednakosti pogađaju čitavo stanovništvo (Pošarac 1996) – gubitak koji žene doživljavaju je drugačiji od tog koji doživljavaju muškarci. U Srbiji 90-ih godina, taj se ženski gubitak manifestuje se na različite načine. Gubitak zaposlenja i otežan pristup zaposlenosti kod žena obično rezultira u pogoršavanju (inferiorizaciji) pozicije u kući. Iako žene rade duže i napornije, ipak time ne obezbeđuju dodatni prihod ni sebi niti porodici. Njihov i inače slab politički glas gotovo je utihnuo i javna politika je postala muška arena. Ženske političke akcije su marginalizovane.

Sve te manifestacije društveno-političkih uslova rasula ja definišem kao okolnosti koje, tokom devedesetih godina prošlog veka, proizvode nasilje nad ženama. Rodno nasilje je u feminismu uglavnom proučavano kao nasilje u porodici ili organizovano fizičko nasilje od strane države. Za razliku od nasilja u porodici koje je široko izučavano od strane feministkinja, o organizovanoj formi nasilja nad ženama se još uvek relativno malo zna. Naravno, oba oblika rodnog nasilja su povezana – državna konstrukcija odnosa u privatnoj sferi braka i porodice opredeljuje i ženski društveni položaj (Yuval-Davis, 1991).

Za mene okolnosti nasilja u Srbiji, tokom 1990-ih nisu ograničene samo na prisutnosti fizičkog nasilja, već i na odsustvo ne-nasilja kao društvene vrednosti, i na odsustvo društvenih i kulturnih uslova u kojima žena može da ispunи svoj potencijal. Rečju, odsustvo normalnog dušvenog, ekonomskog i političkog razvoja i ženske participacije u

¹⁴ Reč je o istraživanju pod nazivom »Sociološke osobenosti društva Srbije početkom 90-ih godina«, Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, sprovedenom 1994. godine u Srbiji, na uzorku od oko 1400 ispitanika, pod rukovodstvom Silvana Bolčića (Blagojević, 1995).

njemu definišem kao rodno nasilje. To nasilje je indukovano od strane države, jer je sam nerazvoj indukovani i dirigovan od strane države.¹⁵ U tom smislu, rodni model za analizu položaja žena u društvenom razvoju bi u slučaju Srbije uključio i kvalitativni aspekt nerazvoja kao nasilja. Preliminarna analiza distribucije nezaposlenosti, socijalnih nejednakosti i siromaštva u Srbiji već ukazuje da žene trpe posledice nerazvoja više nego muškarci.

Istraživači su pokazali da fizicko nasilje nad ženom dovodi u pitanje ženski psihički i emotivni život, ograničava participaciju žena u razvojnim procesima kao i mogućnosti žena da ostvaruje koristi iz procesa razvoja. Razvoj se ne odigrava tamo gde nasilje sprečava ženu da učestvuje u društvenom i političkom životu. Međutim, razvoj može biti jedan od uzroka rodnog (*gender*) nasilja. Rodno nasilje je posledica razvoja kada se taj razvoj shvata jednodimenzionalno – kao zapadni model modernizacije, ili kao ideologija koja deprivira ženin politički uticaj. Formalno legalizovana jednakost ne kompenzuje eroziju takvog uticaja. Kada žena trazi slobodu, muškarac koristi nasilje kao oblik socijalne kontrole. Čak i razvojna politika koja ima za cilj autonomiju žene može takođe povećati rodno nasilje, pogotovo porodično nasilje, čak i ako je to samo na kratak rok posmatrano. Jer tradicionalna uloga žena u društvu i u porodici često pojačava njihovu patnju na putu ka autonomiji (Annemiek Richters, 1994).

Tenzije, frustracije i osećanje neadekvatnosti u ekonomskim procesima koji povećavaju siromaštvo često se obrću u nasilje nad ženama, najlakše dostupnim žrtvama. Tako, u destruktivnim efektima nacionalizma i etničke mobilizacije stanovništva, tokom procesa ekonomskog i političkog raspada bivše Jugoslavije, nisu svi pogođeni na isti način. U ovim dramatičnim promenama prepoznaju se dobitnici i gubitnici. U svom radu ja pažnju usmeravam na rodnu raspodelu (malih) dobitaka i (ogromnih) gubitaka u post-socijalističkoj transformaciji društva u Srbiji, i definisem rodnu raspodelu gubitaka kao osnovni društveni okvir u kome žene eventualno mogu ostvariti neke dobitke. Naime, društvene okolnosti raspada bivse Jugoslavije i opsta deteriorizacija u Srbiji tokom 1990-tih imaju svoj rodni aspekt, a rodno nasilje ja definisem kao jedan od najznačajnijih faktora društvenih okolnosti. Dakle, ne samo direktno fizičko nasilje muškaraca prema ženama u

¹⁵ O dirigovanom nerazvoju kao politici srpskog i jugoslovenskog rukovodstva u devedesetim godinama prošlog veka vidi u Đuric-Kuzmanovic (1997).

porodici, već i društveno i državom indukovano nasilje nad ženskim potencijalima i mogućnostima žena da žive i rade u uslovima mira, da daju doprinos društvenom i ekonomskom razvoju, da utiču na raspodelu, kao i da uživaju plodove dobitaka.

U predhodnim delovima rada definisala sam predmet i osnovna područja analize rodnih nejednakosti u kontekstu nerazvojne ekonomske politike Jugoslavije. Zahvaljujući predhodnoj analizi, u narednom koraku potrebno je formulisati rodni model primenljiv na uslove ženske situacije u Srbiji. Samo razumevanje osnovnih koncepata nejednakosti jeste od manjeg značaja, ukoliko se oni ne povezuju, ili se ne mogu povezati sa realnim problemima žena u Srbiji. Taj korak, međutim, prelazi okvire ovog rada.

Literatura

1. Adelman, I. (1986): »A poverty-focused approach to development policy«, u: John P. Lenjis i Valeriana Kalab (ur): *Development Strategies Reconsidered*, NJashington, D.C.: Overseas Development Council
2. Ahlunjali, Montek (1973): »Dimensions of the Problem« u: H. Chenery, Duloy i Jolly (ur.): *Redistribution njith Gronjth: An Approach to Policy*, Washington: D. C.: IBDR, mimeo
3. Ahliunjalia, M. S., Carter, N. i Chenery, H. (1979): »Gronjth and Poverty in Developing Countries«, *Journal of Development Economics*, 6 september
4. *Anketa o radnoj snazi, maj 1996.*, Beograd, Savezni zavod za statistiku
5. Blagojević, M. (1995): »Svakodnevica iz ženske perspektive: samozrtvovanje i beg u privatnost«, u Silvano Bolcic (ur.): *Društvene promene i svakodnevni život, Srbija početkom 90-ih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 181-200
6. Cuba, E. i Boje, T. (1997): *Gender Relations in Labour Market and Welfare State*, Essex: ESA Meeting
7. Dube, L., Leacock E. i Ardener S. (ur.), 1986., *Visibility and Power, Essays on Women in Society and Development*, Delhi: Oxford University Press, Bombay, Calcutta, Madras

8. Đuric-Kuzmanovic, Tanja (1995): »From national economies to nationalist hysteria: consequences for women«, u: H. Lutz, A. Phoenix i N. Yuval-Davis (ur.): *Crossfires – Nationalism, racism and gender in Europe*, London: Pluto press, str. 121-141
9. Đuric-Kuzmanovic, Tanja (1997): *Dirigovani nerazvoj – (post)socijalisticko iskustvo i feministicka perspektiva*, Novi Sad: Expo press
10. Đuric-Kuzmanovic, Tanja i Žarkov (1998): »Directed Undevelopment – Poverty, unemployment and unequalities in Serbia in the 1990's«, *Journal of Area Studies*, 13:184-201
11. Evans, A. (1992): »Statistics«, u: Lise Ostergaard (ur.): *Gender and Development, a practical guide*, London: Routledge, str. 11-40
12. Funk N. i Mueller, M. (ur.) (1993): *Gender Politics and Post-Communism (Reflections from Eastern Europe and Former Soviet Union)*, New York, London: Routledge
13. *Feminism and Europe* (1991), *Feminist Review*, Special Issue, br. 39
14. *Forum on Women in Eastern Europe*, 1991, *Signs*, god. 17, br. 1: 112-170
15. Golubović, G. (1991): »The Legacy of Communist Regimes in Regards to Post-Communist Developments«, *International Conference – Transition to Democracy in Central – East Europe, 24-26 October, 1991*, Subotica
16. Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M. (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za filozofiju društvenu teoriju i »Filip Višnjić«
17. Jahan, Rounaq (1995): *The Elusive Agenda, Mainstreaming Women in Development*, Dhaka: University Press Limited; London i Nenj Jersey: ZED Books
18. Massiah, J. (1981): »The Case of the Commonwealth Caribbean« u: *UNESCO Socio-Economic Studies, No.3, Women and Development: Indicators of their Changing Role*, UNESCO
19. Milanovic, B. (1991): »Poverty in Eastern Europe in the Years of Crisis, 1978 to 1987: Poland, Hungary and Yugoslavia«, *The World Bank Economic Review*, god. 5, br. 2:187-206

20. Milanovic. B. (1996): *Income, Inequality and Poverty During Transition*, Washington D.C.: The World Bank
21. Morell, I. A. (1999): *Emancipation's Dead – End Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956-1989)*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia
22. Ostergaard, Lise (1992): »Gender«, u Ostergaard, Lise (ur.): *Gender and Development, a practical guide*, London: Routledge
23. Posarac, A. (1996): »Osiromasenje stanovnistva u SR Jugoslaviji«, *Naša borba*, 7. 11: 10
24. Annemiek Richters, J. M. (1994): *Women, Culture and Violence, a development, health and human rights issue*, Leiden: Women and Autonomy Centre (VENA), Leiden University
25. Safilios-Rothschild (1986): *Socio-economic Indicators of Women's Status in Developing Countries, 1970-1980*, New York: Population Council
26. Surčurlja, Ž. (1996) »Nacionalizam, raspad, demokratska transformacija post-komunističkih društava – slučaj Jugoslavije«, u: *Ciljevi i putevi društava u tranziciji*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka i Ruska akademija nauka, Institut za socijalna i politička istraživanja, str. 303-326
27. Todaro, M. (1990): *Economic Development in the Third World*, New York i London: Longman
28. Yuval-Davis (1991): »The Citizenship Debate: Women, Ethnic Processes and the State«, *Feminist Review*, god. 39, str. 58-67

3.

Rodne nejednakosti u nacionalističkom, netranzicionom kontekstu u Srbiji, sa naglaskom na Vojvodinu, tokom 90-tih*

Neke od prethodnih analiza razvoja u Srbiji fokusirale su se samo na jednu dimenziju - privredu. Nasuprot tome, moj pristup podrazumeva da se razvoj neke zemlje mora tretirati kao višedimenzionalni proces neprekidnog rešavanja brojnih, složenih društvenih problema, imajući na umu da ta rešenja istovremeno stvaraju nova i složenija pitanja (Hettne, 1990). U ovome radu, istražujem proces razvoja u Srbiji, sa posebnim osvrtom na Vojvodinu, tokom 90-tih godina. Posmatram ga kao višedimenzionalni proces, koji obuhvata privredni razvoj, kao i važne promene u društvenoj, političkoj i kulturnoj strukturi.

Jedan od najvećih univerzalnih trendova u poslednjih trideset godina jeste rastuća jednakost žene i muškarca; međutim, pred nama je još uvek dug put. Feministička kritika razvoja ponovo je definisala postojeću paradigmu razvoja, ne samo da bi razmotrila rodnu jednakost, već da bi u novu paradigmu uključila i osnovne čovekove potrebe i

* Ranija verzija ovog teksta prezentovana je na Medjunarodnoj konferenciji "Seksualnost u tranziciji", održanoj u organizaciji Univerziteta Bloomington, Indiana i Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska, u Interuniverzitetском Centru u Dubrovnik, Republic of Croatia, June 12 - 16, 2001. Tekst će uskoro biti publikovan u: A. Stulhofer, James and Veronica Elias, and T. Sandfort, eds., 2002 *Sexualities in Transition*, USA, 2002.

ekološke probleme. Pored višedimenzionalne feminističke analize razvoja, u obzir treba uzeti i značaj društvenih uslova za razvoj i potrebu za neeksploatatorskim razvojem.

Nasuprot procesu globalizacije¹⁶, bivši socijalistički režim u Srbiji, početkom 90-tih, vodio je zemlju u izolaciju, odbijanje procesa tranzicije i odsustva razvoja, koji nazivam "dirigovani nerazvoj". U ovome radu, pod terminom "tranzicije" podrazumevam proces transformacije postojećeg ekonomskog i društvenog sistema u parlamentarnu demokratiju i tržišnu ekonomiju zasnovanu na privatnom vlasništvu. U Istočnoj Evropi, ekonomска tranzicija uopšteno je podrazumevala liberalizaciju birokratskog upravljanja privredom, privatizaciju širokih razmara i ekonomsko restrukturiranje (Đurić-Kuzmanović & Žarkov, 1998). Srbija nije uspela da ispuni čak ni ove ograničene tradicionalne uslove tranzicije. Naime, ekonomска reforma, koju je započela poslednja savezna vlada socijalističke Jugoslavije, propala je krajem 1990 godine, a tri najrazvijenije jugoslovenske republike: Slovenija, Hrvatska i Srbija, već su funkcionalne kao ekonomski nezavisne države (Đurić-Kuzmanović, 1995).

Nasuprot konceptima tranzicije Velikog udara (Shock Therapy) i gradualizma (Gradualism), koncept tranzicije u Srbiji je specifičan. Socijalistička vlast u Srbiji, odbila je reforme koje bi vodile ka tržišnoj ekonomiji i parlamentarnoj demokratiji, stvorivši kontekst dirigovanog nerazvoja (Đurić-Kuzmanović, 1997). To je dovelo do razarajućih ekonomskih posledica, t.j. do ekonomskog haosa (Lazić, 2000, str. 10) i političkih ratnih i nacionalističkih uslova u unutrašnjosti i izolacije spolja. U ovakovom kontekstu, bilo je teško realizovati ukupne ljudske potencijale, a žene su bile izložene i sistematskoj rodnoj podređenosti.

Pobedom Demokratske opozicije u Srbiji, oktobra 2000. godine, SR Jugoslavija napravila je prvi nesiguran korak od dirigovanog nerazvoja i izolacije ka parlamentarnoj

¹⁶ Pored toga što globalizacija predstavlja društveni, politički i kulturni proces, to je istovremeno i ekonomski proces. Sastoji se iz dva zavisna toka: integracije i lokalizacije. Integracija podrazumeva približavanje prometa robe, usluga i tehnologije nacionalnih ekonomija. Pored toga, lokalizacija podrazumeva decentralizaciju nacionalne ekonomije, što takođe olakšava političku decentralizaciju, t.j. demokratizaciju (International Monetary Fund, 1997).

Globalizacija ima i svoje pozitivne strane, kao što su: uvođenje integrisane elektronske ekonomije; dolazak "bestežinske (weightless) lake ekonomije"; veće jednakosti između žene i muškarca; brisanje političkih, ekonomskih i društvenih granica; smanjena uloga suverenih država. Globalizacija, takođe, ima i svoje negativne strane, npr: širenje kriminala, droge, i sl. (Hutton & Giddens, 2000).

demokratiji i integraciji sa svetom. Po mišljenju većine građana, očekivane radikalne ekonomski reforme u Srbiji sporo su se ostvarivale¹⁷. Kao i u drugim zemljama u tranziciji (Kandiyoti, 2000), došlo je do značajnih promena položaja u društvenom položaju žena i njihovom mestu u društvu, politici i ekonomiji. U ovome tekstu, definišem opšte trendove tokom 90-tih u Vojvodini i drugim delovima Srbije, i raspravljam o značaju rodne jednakosti, političkih i društvenih uslova za ekonomski i društveni razvoj Srbije. Takođe, pod Srbijom podrazumevam regiju koja obuhvata Vojvodinu, centralnu Srbiju i Kosovo, ukoliko su dostupni podaci i za tu oblast; Crna Gora je isključena, jer se njeni ekonomski i politički sistemi razlikuju tokom 90-tih godina.¹⁸

Rodni pristup teorijama razvoja i tranzicije

Nasuprot neo-liberalnoj ekonomskoj teoriji (Myint, 1987), razvojna ekonomija se često bavi problemom ekonomске nejednakosti i njenim rodnim aspektima. Razvojna ekonomija nam pomaže da prestanemo da pravimo iste prepostavke i greške u Srbiji, koje su napravili neki vladajući režimi i međunarodne agencije Trećega sveta. Istovremeno, uviđam potrebu da ponovo razmislim o konceptu tranzicije i srodnih transformacionih teorija, te da razmotrim alternativne poglede, koji proširuju sadašnje ideologije razvoja (Dube, S.C., 1988). Razvojne teorije, strategije i politike imaju ograničenu efikasnost, te su dovele do nekih neželjenih rezultata, jer su na neadekvatan način inkorporirale perspektive ugroženih grupa. Stoga, ovaj rad na jedan specifičan način ukazuje na to kako se perspektiva rodnosti može iskoristiti za jačanje teorije i prakse tokom procesa tranzicije.

¹⁷ S početkom reforme koja bi vodila tržišnoj ekonomiji, javila se potreba za mnogim zakonima, kako bi se stvorilo novo institucionalno okružewo u privredi i društvu. Neki su još uvek u pripremi, a neke, poput Zakona o porezima i Zakona o radu, nova demokratska vlast je već prihvatile.

¹⁸ Socijalistička Jugoslavija se raspala u građanskom ratu, koji je počeo 1991. godine u Sloveniji. Hrvatska, Bosna i Hercegovina su se kasnije odvojile. Država koja je posle toga nastala, Savezna Republika Jugoslavija, obuhvata Crnu Goru (14 % površine i 6 % stanovništva) i Srbiju. Srbija proizvodi oko 95% društvenog proizvoda, a Crna Gora oko 5%. Crna Gora ima vlastitu suverenost, izuzimajući izvesne elemente savezne države, kao što je savezna vojska.

Srbija je podeljena u tri oblasti: Autonomna pokrajina Kosovo (na jugu, od 1999. godine je pod protekcijom NATO-a i UN); Autonomna pokrajina Vojvodina (na severu) i centralna Srbija.

Uvođenje rodnosti kao analitičke varijable u razvojnu ekonomiju, uključuje pitanja društvene strukture produktivnih i reproduktivnih uloga muškarca i žene, kao i njihove društvene odnose. Perspektiva rodnosti preispituje dominantne modele i traži bolja rešenja. Sadašnji modeli ekonomskog razvoja, ne samo da obuhvataju tradicionalne ciljeve ekonomskog rasta i strukturnih promena, već i prepostavljaju smanjenje siromaštva, nejednakosti i nezaposlenosti. Međutim, naglašeno korišćenje ovih modela dovodi do davanja previše pojednostavljenih ili pak, previše agregiranih odgovora. Pored tradicionalnih ciljeva, porodnjeni pristup razvoju i tranziciji, daje veću složenost, u smislu da treba razmatrati i promenljive stope siromaštva, nejednakosti i nezaposlenosti za oba pola, i ocenjivati efekte ovih promena na odnose među polovima. U ovome radu, koristiću alternativni pristup Gender and Development - GAD (Rodnost i Razvoj), kako bih razmotrla značaj rodne jednakosti, kao političke i društvene prepostavke za uspešan ekonomski i društveni razvoj Srbije.

Prethodni pristupi¹⁹ uključivanja žena u teorije razvoja, usredsredili su se na potrebu integrisanja žena u ekonomski i društveni sistem, kroz zakonske i institucionalne promene, ili na odnos između žena i razvojnih procesa. Sledbenici GAD koncepta, naglašavaju važnost rodnosti kao osnove za razumevanje procesa društvenog razvoja; on, takođe, naglašava važne uticaje klase, godina i rase. GAD koncept:

- ima holistički pristup, uzimajući u obzir sve aspekte života žena,
- ispituje osnovu pripisivanja posebnih uloga po rodnosti,
- podržava vidljivost ženskih pitanja u razvojnoj teoriji i praksi,
- podstiče žene da prihvate sebe za važne aktere u društvu,
- pozdravlja pozitivan doprinos muškaraca društvenom razvoju i
- ne naglašava izuzetnu žensku solidarnost (Rathgeber, 1990).

Imajući na umu široko i veoma raznoliko polje rodnih nejednakosti, u ovom radu pokušavam da definišem odgovarajući i adekvatan pristup analizi rodnih nejednakosti u Srbiji. Budući da se ovaj problem odnosi na raspodelu resursa moći i vlasti, u svojoj

¹⁹ U pod-disciplini razvojne ekonomije, pod nazivom žene u razvoju, mogu se izdvojiti tri različite teorije: Women in Development (WID), Woman and Development (WAD) i Gender and Development (GAD). WID pristup se pojavio početkom 70-tih i povezan je sa teorijom modernizacije između 50-tih i 70-tih. WAD se razvio u drugoj polovini 70-tih godina iz teorije zavisnosti (dependency), kao svojevrsna kritika teorije modernizacije i WID pristupa. GAD se pojavio 80-tih, kao alternativa WID i WAD, pod uticajem socijalističkog feminističkog mišljenja (Visvanathan, 1997, pp. 17-32).

studiji rodnih odnosa u uslovima dirigovanog nerazvoja, primenjujem neke elemente dualne sistemske i neo-institucionalne teorije²⁰.

Morell (1999) podređenu ulogu žena smatra za posledicu dve vrste hegemonije: patrijarhata i ekonomskog sistema dominacije. Primjenjujući dualnu sistemsku teoriju pri proučavanju rodnih odnosa u post-socijalističkoj Srbiji, zaključujem da su žene u Srbiji u podređenom položaju u javnoj i privatnoj sferi, upravo zbog ova dva sistema hegemonije. Razmatrajući stanje u Srbiji, podređenost žena tumačim u kontekstu odnosa između interesa patrijarhata i dirigovanog nerazvoja.

Takođe, koristeći Rodnost i Razvoj (GAD) pristup, zaključujem da je u Srbiji dominantni ekonomski i društveni sistem u stvari rodni sistem dominacije. Porodnjeni ekonomski sistem odnosi se na specifičnu rodnu podelu rada u raznim oblicima društvene organizacije, kao što su domaćinstva, vladine organizacije, neformalni sistemi razmene i tržišta. Porodnjeni sistem sistematicno razdvaja mušku i žensku sferu i hijerarhijski ih rangira. Ovakav sistem postaje patrijarhalan kada razlike između muške i ženske sfere dovedu do sistematske koristi muškarca i podređenosti i eksploracije žena (njenog rada, seksualnosti, itd.).²¹

GAD način razmišljanja predstavlja veliki izazov tradicionalnom načinu mišljenja. Za mnoge vlade i međunarodne agencije, poboljšanje položaja žene podrazumevalo je ukidanje moći i privilegija muškarca. Ulaganje u žene zahtevalo je relokaciju postojećih ili pronalaženje dodatnih resursa. U većini slučajeva, usled nedostatka ženske političke snage, nacionalne i međunarodne birokratije nikada nisu bile prisiljene da izaberu neku od ovih mogućnosti (Jahan, 1995).

Razvojna politika koja ne uzima u obzir rodnost ima ograničen efekat. U prilog tome, izveštaj Svetske banke, *Engendering Development: Through Gender Equality in Rights, Resources and Voice*, (King & Mason, 2001) tvrdi sledeće:

²⁰ Neo-institucionalizam ističe ključnu ulogu institucija i složenost društvene promene preko tradicionalnih koncepcijskih okvira, nesposobnih da prate složenost i dinamiku društvene transformacije istočne Evrope. Takođe, on je proširio koncept institucija, te su država i tržište deo niza institucija i odnosa koji karakterišu društveni sistem (Paul, 1999, pp. 121-128). O neo-institucionalnom pogledu na diskriminaciju žena, pogledati (Krug, 1997, pp. 55-72).

²¹ Naime, svaki organizovani sistem rodne nejednakosti nije istovremeno i patrijarhalan. On postaje takav kada se rodne nejednakosti zasnivaju na tradicionalnim, t.j. patrijarhalnim, vrednostima i prepostavkama.

- cena rodne nejednakosti je dalekosežna i utiče i na muškarce i na žene. Društva u kojima je zastupljena diskriminacija na osnovu rodnosti, plaćaju cenu većeg siromaštva, sporijeg ekonomskog rasta, slabijeg upravljanja društvom i inferiornog kvaliteta života;
- rodni dispariteti usko su povezani sa siromaštvom. Rodne nejednakosti, najveće su u zemljama niskog dohotka i među siromašnim slojevima stanovništva;
- objašnjenje rodnih razlika i dispariteta u politici i oblikovanje novih programa može povećati efekat vladinih intervencija, sa stanovišta efektnosti i jednakosti.

Kako bi promovisala rodnu jednakost, Svetska banka se u izveštaju zalaže za dugoročnu strategiju, koja se fokusira na reformu institucija (ostvarivanje jednakih prava i mogućnosti za žene i muškarce) i za ekonomski razvoj (stvaranje jače inicijative za jednakе resurse i učešće).

Konačno, da bi smo formulisali porodnjenu ekonomsku politiku, potrebne su nam precizne, realane, složene mere, na kojima bi izgradili naš analitički okvir. Da bi preneli tačnu poruku, ovi indikatori moraju biti osetljivi na rodne razlike i moraju proisteći iz istraživanja koja međusobno porede različite grupe žena, i grupe žena sa muškarcima. Postoje izvesni pokušaji razvoja takvog sistema indikatora, koji obuhvata kvantitativne i kvalitativne mere, koje ukazuju na razlike u ženskom i muškom učešću u društvu, kao i razlike u percepciji njihovih individualnih i grupnih pozicija u društvu (Evans, 1992, str. 11-40).

Međutim, u stvarnosti se zaključci, koji se tiču rodnih nejednakosti i položaja žene u društvu, često potkrepljuju nedovoljnim empirijskim podacima. Objasnjavajući odnos ekonomskog razvoja i rodnih nejednakosti, feministički ekonomisti veoma često neopravdano ograničavaju svoju definiciju rodne nejednakosti na učešće žena u radu, samo zbog toga što im je najlakše doći do takvih statističkih podataka (Goldin, 1994).

Opšti ekonomski i društveni uslovi u Srbiji tokom devedesetih

U poređenju sa ostalim zemljama, uspešnim i neuspešnim u procesu tranzicije, iskustvo Srbije je jedinstveno. Država je odbacila tranziciju i institucionalizovala

strategiju dirigovanog nerazvoja.²² Nakon raspada socijalističke Jugoslavije, u Srbiji je raspad starog sistema povezan sa jačanjem jedne nove kolektivne ideologije, nacionalizma i etno-demokratije (Sekelj, 1991). Sprovedene demokratske promene važile su samo za članove grupa, koje su favorizovali moćni političari. Ostali su na svaki način bili isključeni; njihova građanska prava, kao i prava da žive na određenoj teritoriji su ukinuta (Hayden 1996; *Informacija iz Hrtkovca*, 2001).

Dok su se ostale zemlje istočne i centralne Evrope borile za ekonomsku i političku tranziciju, bivša socijalistička vlast u Srbiji je poduzela mere da je spreči. Vlast je vodila medijsku kampanju protiv političke i ekonomске tranzicije, naglašavajući probleme zemalja u tranziciji, stvarajući prednosti postojećeg sistema i veličajući "mudrost režima da se odupre takvim iskušenjima" (Pošarac, 1996). Ekonomski odgovor vlasti u Srbiji, bila je brza centralizacija postojećih, iako već iscrpljenih resursa. Privatizovana preduzeća iskusila su renacionalizaciju kroz sistem revalorizacije industrijskog kapitala po pravilima stvorenim da umanje vrednost privatnih vlasničkih udela, istovremeno precenjujući delove preduzeća, koji su u vlasništvu države. Pored posedovanja kapitala, država je svoju moć pokazivala i kroz donošenje poslovnih odluka nekog preduzeća, kao i kroz izbor generalnih direktora. Druga važna činjenica jeste da su članovi vlade istovremeno bili vlasnici ili generalni direktori najvećih preduzeća u Srbiji.

Bez ikakve značajnije promene u vladajućoj eliti ili njenom političkom i ekonomskom sistemu, stari sistem je uspeo da se sačuva tokom 90-tih godina. Stoga, Srbija je funkcionalisala kao zatvoreno društvo, sa nominalno pluralističkim političkim sistemom, ali sa karakteristikama totalitarizma. Godine 1992, nakon što su UN Jugoslaviji nametnule sankcije, stvorena je zatvorena ekonomija, bez ikakve veze sa vladajućom svetskom ekonomijom, a absolutna kontrola robnog i novčanog prometa bila je u rukama svega nekoliko ljudi. Skoro cela zvanična ekonomija administrativno je

²² Zbog složenih faktora, koji su tranziciju u Srbiji učinili specifičnom, autori, poput M. Lazića, koriste termin "transformacija" pre nego "tranzicija" (Lazić, 2000, str. 5-19). Fabris (1998) zasniva njen sintetički indeks tranzicije (*synthetic index of transition*) na nekoliko indikatora: restrukturiranje ekonomije, privatizacija, liberalizacija cena, liberalizacija uvoz-izvoz mehanizama, kao i ispravljanje finansijskog i monetarnog sistema zemlje. Po njenom mišljenju, samo zemlje sa sintetičkim indeksom preko 2.0 smatraju se zemljama u tranziciji; dok je njen indeks za Srbiju bio samo 1.6.

regulisana, dok su siva ekonomija i crno tržište funkcionali po sopstvenim zakonima.²³ Administrativna kontrola tržišta robe i cene proizvoda bila je značajna, a tržište rada i novca nije ni postojalo. Uvoz i izvoz je takođe bio pod kontrolom države. Jedan od najpodlijih vladinih poteza bila je zloupotreba monetarne moći zarad stvaranja hiperinflacije 1993. godine (Dinkić, 1995), što je političkoj oligarhiji omogućavalo pristup ka ogromnim interesnim stopama. Svojevoljne odluke su se opravdavale nedostatkom nezavisnih, spoljno-ekonomskih pravila. Tako, Jugoslavija se tokom 90-tih godina raspala kroz ratove, ekonomске sankcije i konsekventno, spolja indukovani i iznutra samo podravaju izolaciju, što je dovelo do propadanja ekonomije i društvene i političke nestabilnosti.

Sistemski i kompleksni mehanizam, koji je delovao zadnjih deset godina, zabranjivao je ne samo tranziciju ka tržišnoj ekonomiji, već je onemogućavao i svaki ekonomski ili politički razvoj, koji bi mogao ugroziti korist vladajuće oligarhije. Upravljanje ekonomijom od strane države opredeljivalo je i ekonomsku politiku, čija je realizacija često praćena odsustvom ili paralizom funkcionisanja društvenih institucija, zbog infiltracije kriminalaca i korumpiranih organizacija i aktivnosti.²⁴ Neki elementi tržišne ekonomije, razvili su se u uslužnom sektoru, koji je uglavnom privatni, i koji je, što je ironično, uveliko deo podzemne i sive ekonomije, koja je davala usluge i odgovarala izvesnim pravilima ponude i tražnje.²⁵

Srbijanska socijalistička Vlada je odlučno diskreditovala najvažnije kategorije tržišne ekonomije i osiromašila građane, pronalazeći odgovarajuće opravdanje u samo-proklamovanim višim razlozima vezanim za sudbinu nacije. Naime, većina ekonomskih problema u Srbiji tokom 90-tih godina, svakodnevno je opravdavana, i za njih se

²³ Nakon neuspeha tržišnih reformi 60-tih godina, siva ekonomija u socijalističkoj Jugoslaviji sigurno je rasla, ali nikada nije premašila 25 % društvenog proizvoda. Međutim, 1992. godine, dosegla je 42 % društvenog proizvoda (Božović, 1993). Do 1993. godine, skoro je svako drugo domaćinstvo u Srbiji učestvovalo u sivoj ekonomiji, čime je ostvarivalo trećinu svoga regularnog prihoda (Mrkšić, 1994, str. 66). Najaktivniji su bili nekvalifikovani radnici i nezaposleni, dok su penzioneri i zaposleni intelektualci najmanje bili umešani u sivu ekonomiju (Mrkšić, 1994, str. 52).

²⁴ Godine 199, SR Jugoslavija je imala indeks percepcije korupcije (corruption perception index-CPI) 2, 0, te je bila zemlja sa najvećim stepenom korupcije u Evropi. Rangirana je među najkorumpiranije, zajedno sa Kenijom i Paragvajem, od 90-92 na listi (Transparency International, 1999).

²⁵ Procenjeno je da je neformalna ekonomija u 2000 godini, sačinjavala polovinu društvenog proizvoda (Dragaš, 2000).

pronalazilo zvanično objašnjenje jednostavnim argumentom da je međunarodna zajednica nametnula sankcije Srbiji. Miloševićeva vlast nikada nije priznala svoju odgovornost za ratove na prostorima bivše Jugoslavije, pogotovo ne direktno učešće u njima. Ona je sebe i srpski narod uvek predstavljala samo kao žrtve, a sankcije su bile najčešće opravdanje svih društvenih bolesti. Vlast je očigledno izvlačila korist iz svoje ekonomske moći, dok su siromaštvo i raspad društva predstavljali suštinske karakteristike društvene krize u Srbiji.²⁶ Država je koristila i/ili transformisala one segmente ekonomije koji bi mogli doneti novac i moć. Velike ugrožene grupe ljudi su oštećene u ovome procesu, te se izmenila i kompozicija ugroženog stanovništva.

Od 1991. godine i tokom 2000, ekonomska i društvena regresija i propadanje Srbije, uglavnom su posledice politike vladajućeg režima. Infrastruktura je značajno propala pod Miloševićevom vlašću, a dalje je uništena NATO bombardovanjem tokom 1999 godine. Opadajuća ili stagnirajuća zastarela proizvodnja bila je okrenuta ka domaćem tržištu. Štaviše, mnoge pre-ratne poslovne veze su pokidane nakon odvajanja republika iz jugoslovenske federacije. Učešće Srbije u spoljnom dugu pre 1991 godine poraslo je, sa kamataima, preko nivoa godišnjeg društvenog proizvoda.

Ekonomske prilike u Srbiji su tokom čitave devete decenije nestabilne, te ona predstavlja jedan specifičan primer nerazvoja. U periodu od 1990. do 1999 godine, prosečna godišnja stopa privrednog rasta u Srbiji bila je nagativna: -7% (Group 17, 2000). Društveni proizvod po glavi stanovnika u 1999 godini predstavlja ozbiljan korak unzad, jer je iznosio samo polovinu onoga iz 1990 godine (\$1650 naspram \$3250 izuzimajući Kosovo i \$800 naspram \$400 na Kosovu). Podaci koji slede dalje opisuju pogoršanje društvenih i ekonomskeh prilika u Srbiji:

- Tokom 2000. godine, industrijska proizvodnja iznosila je samo 45% u odnosu na 1991. Istovremeno, kvalitet industrijske proizvodnje, značajno je smanjen. Industrijska proizvodnja izrazito je opala u sektorima visoke tehnologije (električne i optičke mašine, radio i komunikacijska oprema), a počela da raste u tradicionalnom

²⁶ Neki jugoslovenski sociolozi, takvu situaciju u Srbiji, definisali su kao "destrukcija društva," "slom," "organizovani haos" (Lazić, 1994; Bolčić 1994).

sektoru lake industrije, naročito industrija tekstila, obuće i nameštaja (Dumezić, 2001);

- Tokom 2000 godine, spoljna trgovina iznosila je samo 30% od ukupne ostvarene 1990. Štaviše, izvoz je pokriva manje od 50% uvoza. Što se tiče strukturnih promena, najviše se izvozio tekstil²⁷, aluminijum i obuća (Dumezić, 2001);
- U periodu od 1990. do 2000 godine, broj zaposlenih smanjen je za oko 800 hiljada ljudi (sa 2, 7 miliona na 1, 9 miliona). Radi boljeg pregleda, do maja 2000 godine, broj nezaposlenih iznosio je 803. 333 (<http://www.g17.org.yu>, 30. jun 2000.);
- Siromaštvo i društvene nejednakosti su takođe dramatične. Prosečna mesečna zarada opala je sa oko \$ 300, koliko je iznosila 1990. godine, na oko \$ 30, 1999. g, i oko \$ 500 u toku 2000 (<http://www.g17.org.yu>, 30. jun 2000). Tako, 2000. oko 60% od ukupnog broja stanovništva, živelo je ispod granice siromaštva. Srednja klasa obuhvata 20% stanovništva Jugoslavije; 15% je između srednje i bogate; 5% se smatra bogatom klasom, od kojih je 1% ili 100 hiljada ljudi u ekstremno bogatoj klasi, uglavnom zahvaljujući ratnom profiterstvu i korupciji (Šuković, 2000). U januaru 2000, prosečna mesečna zarada iznosila je \$ 127 i 46% stanovništva je živelo ispod granice siromaštva (Nikolić, 2001);
- Godine 1991, broj odraslih nepismenih u centralnoj Srbiji, iznosio je 7, 1%, 4, 1% u Vojvodini i 11, 9% na Kosovu. Međutim, broj nepismenih žena u Srbiji tokom 1991. godine, iznosio je 11, 3%, 6, 2% u Vojvodini i 18, 2% na Kosovu (*Opštine u Republici Srbiji*, 1997, str. 68);
- Ostali važni indikatori društvenih promena jesu broj stanovnika i sklopljenih brakova, i oni su prikazani u sledećoj tabeli:

Tabela br. 1. Pokazatelji o stanovništvu u Srbiji¹ za 1996. godinu

	Srbija ¹	Vojvodina	Kosovo
stopa živorodenih na 1000	12.9	10.7	21.4
Stopa smrtnosti na 1000	10.7	14.4	3.9

²⁷ Međutim, do izvoza tekstila, došlo je uglavnom zahvaljujući stranim preduzećima, koji su slali materijale u Srbiju, zbog korišćenja jeftine radne snagom u Srbiji, a ne kao izvoza gotovih tekstilnih proizvoda.

Rast stanovništva na 1000	2.2	-3.7	17.5
Smrtnost odojčadi na 1000	15.1	12.8	15.9
brakovi (u hiljadama)			
venčani	53	11	12
razvedeni	7	2	1

¹Srbija sa Vojvodinom i Kosovom.

Izvor: *Opštine u Republici Srbiji*, 1997, str. 92, 93.

Rodna podređenost u Srbiji: od socijalizma do dirigovanog nerazvoja

Žene u socijalizmu delile su jednaka zakonska prava sa muškarcima u sferama obrazovanja, zaposlenosti i politike, imajući pravo na razvod i abortus. Međutim, socijalistička država je ženama garantovala zakonsku jednakost, i dalje održavajući tradicionalne rodne odnose i odgovarajuće strukture, kako u porodici, tako i u društvu. Proklamovana jednakost, štaviše, nije mogla dovesti do istinske jednakosti, jer su porodnjene društvene strukture sputavale žene u realizaciji obećanih im prava, ili su ih marginalizovale i getoizirale. Ovakav podređen položaj žena dešavao se uprkos činjenici što je socijalistička država za svoj cilj javno proklamovala razvoj društva, u kome će svi biti jednakи. U socijalističkoj državi, humanizacija ukupnih odnosa u društvu se trebala ostvarivati kroz učešće svih radnika u procesu društvene reprodukcije i istovremenim nestajanjem države, najpre iz ekonomije, a potom i ostalih sfera društvenog života. Stoga, trebalo je da žene jednakako učestvuju u razvoju društvene ekonomije i društva kao celine, kao i da budu zaštitnice i hraniteljice mlađih i budućih generacija. Međutim, žene nisu ni jednakci partneri, ni u javnoj ni u privatnoj sferi. Patrijarhalni režim je dominirao u privatnom životu žene, a njen položaj u ekonomiji i politici je daleko od idealnog.

Istovremeno sa marginalizacijom žena u sferi politike, vršena je i marginalizacija žena kao društvenih subjekata. U vreme socijalizma, položaj žene, naročito u sferi ekonomije, bio je gori nego što se to javno predstavljalo. Dok je socijalizam proklamovao ženska prava na zaposlenje, učešće u politici i obrazovanju, on je istovremeno stvarao

patrijarhalni sistem vrednosti kao i patrijarhalni sistem društvenih odnosa.²⁸ Socijalističke feministkinje su prve kritikovale i odbacile socijalističke koncepte emancipacije, kao pogrešne i utilitarističke. Međutim, one nisu imale mogućnosti da svoje ideje prošire i među većinu žena u Jugoslaviji.

Žene u Srbiji su podređene u javnoj sferi preduzeća i institucija, kao i u privatnoj sferi porodice.²⁹ Na primer, prema popisu iz 1991. godine, u predavačkoj profesiji, 64% žena radi u osnovnim, 51% u srednjim i 30% na višim školama i fakultetima (SGJ, 1991, str. 339-43). Žene čine 1% od ukupnog broja članova Srpske Akademije nauka, a nijedna žina nikada nije bila rektor beogradskog Univerziteta sve do 2001. godine (Milivojević, 1994). Štaviše, žene su retko bile direktorice. Početkom 90-tih, samo 2% su bile direktori, uglavnom u manjim preduzećima (Markov & Stanković, 1991). Sredinom 90-tih, prosečna žena u Srbiji, provodila je 4, 2 sata na poslu i više od 6 sati radeći u kući, brinući se o deci, itd. (UNICEF, 1997).

Dirigovani nerazvoj je doprineo i rodnoj podređenosti. Uprkos svim teškoćama pri prikupljanju podataka, postoji dovoljan broj dokaza da je "feminizacija" siromaštva³⁰ postala realnost u Srbiji. Na primer, stopa nezaposlenosti u Srbiji je visoka, ali je mnogo viša među ženama, nego među muškarcima. Godine 1998, u Srbiji je zabeleženo 780, 436 nezaposlenih, od kojih je 56,1% žena (*Opštine u Republici Srbiji*, 1997, str. 124). Karakteristike nezaposlenosti u Srbiji jesu da je ona strukturalna i neprekidno visoka još

²⁸ Naime, deo zvanične socijalističke teorije bio je koncept o emancipaciji žene. On se odnosio na ostvarivanje jednakih prava i mogućnosti za žene u socijalističkom društvu (tj. na rodnu jednakost) i ulazak žene u sferu društvene proizvodnje. Cilj projekta emancipacije žena, međutim, ne podrazumeva i njihovu liberalizaciju. Koncept liberalizacije bi značio rušenje same patrijarhalne prirode društva i transformaciju na svim nivoima, uključujući seksualnost, porodicu i domaćinstvo, kao i oslobođanje žena od svakog oblika podčinjenosti. Socijalistički projekat emancipacije žena nikada nije otišao dalje od "ženskog pitanja" i nije transformisao rodne odnose. Iz toga razloga je slika žene i njenog položaja na raznim društvenim nivoima izuzetno raznolika (Žarkov, 1991).

²⁹ Nažalost, ne postoji dovoljan broj podataka o podređenosti žene u privatnoj sferi. Istraživači u Srbiji se suočavaju sa ozbiljnim nedostatkom podataka o ženama. Većina informacija dolazi od studija slučaja i posebne, kvalitativne dokumentacije. Prikupljanje i analiza takve dokumentacije, omogućava nam da damo objektivnije, celovitije odgovore na pitanja o apsolutnom i relativnom položaju žene, i o tome kako feminističke i druge strategije razvoja utiču na žene. Neki retki, ali veoma korisni noviji izvori, koji govore o ekonomskom i društvenom položaju žena, rodnim nejednakostima u Srbiji i o komparativnim rodnim izvorima: Izveštaj o humanom razvoju u Jugoslaviji (Report on Human Development in Yugoslavia), 1996; Žene u tranziciji (Women in Transition), UNDP, 1997; Žene 2000 (Women 2000); Istraživanje položaja ženskih prava u Centralnoj i jugoistočnoj Evropi I novim nezavisnim državama, IHFHR <http://www.ihf-hr.org/publicat.htm>; <http://www.undp.org/yu>; <http://www.genie>.

³⁰ Feminizacija siromaštva znači da se siromaštvo žena disproportionalno povećava sa povećanjem ukupnog siromaštva.

od 1965. godine. Ono naročito utiče na mlade ljude bez radnog iskustva, niskog obrazovanja i žene, naročito one obučene i visoko obrazovane. Izolacija i slom ekonomije tokom 90-tih godina, povećali su nezaposlenost, što se najviše odrazilo na obrazovane žene. Na primer, u Vojvodini je 1999. godine bilo 55% nezaposlenih žena, 56% kvalifikovanih nezaposlenih i 67% nezaposlenih sa visokim obrazovanjem. Takođe, važno je spomenuti da je 1999. 61, 3% nezaposlenih žena tražilo svoj prvi posao, t.j. nikada pre nije bilo zaposleno. To je za 6, 1% više nego 1998. godine. Poređenja radi, isti izveštaj pokazuje da je 1999. godine u Vojvodini broj zaposlenih bio samo 42, 1% od ukupnog broja zaposlenih. Ovaj broj obuhvata oko 220 hiljada žena zaposlenih u javnom sektoru, što je za oko 3, 2% manje u odnosu na 1998, i oko 40 hiljada žena zaposlenih u privatnom sektoru, ili 0,7% više u odnosu na 1998 (Zapošljavanje, 2000).³¹

Žene u Vojvodini i Srbiji su neprekidno marginalizovane i kao politički subjekti. Godine 1990, žene su imale 5% mesta u Saveznom parlamentu SFR Jugoslavije (SGJ, 1991, str. 438). Istovremeno, one su postale žrtve nacionalističkih procesa u politici, kao i žrtve ekonomskog i društvenog kolapsa. Postale su simbol nacionalističkih politika i, htele one to ili ne, "majke nacije."³² Godine 1994, donesen je zakon o abortusu, koji je ograničio prava na abortus i doprineo pogoršanju zdravlja žene i njenog ekonomskog i društvenog statusa.³³

Žene u Vojvodini i Srbiji su i među najbrojnijim žrtvama razarajućih posledica "nacionalne histerije" (Bibo, 1991). Kao najbrojnija marginalizovana društvena grupacija, žene se na jedan poseban način nalaze pod uticajem nacionalnih procesa. Njihov

³¹ U poređenju sa zapadom, stopa učešća žena na tržištu rada socijalističkih ekonomija, uključujući i Srbiju, značajno je povećana. Visoko učešće žena u radnoj snazi tokom socijalizma, direktna je posledica ideologije o emancipaciji žena, koja je promovisala rodnu jednakost u javnoj sferi, kao i, nikada u potpunosti dostignut, razvojni cilj pune i garantovane zaposlenosti za sve.

³² Godine 1969, država je legalizovala abortus u Srbiji, te je njihov broj značajno porastao. Stoga, 1989. godine, broj abortusa na 1000 porođaja iznosio je 214, 2 u centralnoj Srbiji, 158, 9 u Vojvodini i samo 20, 5 na Kosovu (Rašević & Petrović, 1995). Od toga je preko 95% legalnih abortusa, učinjenih u prvih deset nedelja trudnoće (Rašević & Petrović, 1995, str. 14). Nema podataka o broju abortusa tokom 90-tih, ali možemo realno pretpostaviti da se sa pogoršanjem ekonomskih i društvenih uslova broj abortusa povećao.

³³ Na kraju krajeva, pravo na abortus stečeno je zahvaljujući Miloševiću. U maju 1994. godine, Skupština u Srbiji, usvojila je novi zakon o abortusu, koji je umnogome ograničio pravo na abortus. Feministkinje su se obratile predsedniku, zahtevajući njegovo odbijanje da potpiše takav zakon. On se složio i vratio zakon Skupštini na dalje razmatranje, uvidevši da je on atakovao na osnovna prava žena. Tako je na ironičan način, jedno od osnovnih ženskih prava, privremeno sačuvao isti protiv kojeg su se mnoge feministkinje borile.

društveni položaj se ubrzano pogoršavao, ne samo zbog opšte siromašne ekonomске situacije, već i zbog patrijarhalnih kulturnih obrazaca, svojstvenih i bivšoj jugoslovenskoj socijalističkoj eliti i sadašnjoj nacionalnoj politici i politici toga režima. Isto koliko su učestvovale u socijalističkoj državi, žene su bile i među onima koji su stvarali i branili patrijarhalne vrednosti u porodici i društvu u Srbiji tokom 90-tih. Postojeći jaz između javno proklamovane rodne jednakosti i stvarnog položaja žena u socijalističkoj Jugoslaviji i nova post-socijalistička praksa u Srbiji, veličali su tradicionalnu ulogu žene. Žene su istovremeno mitologizirane kao "najdublja suština nacije" i instrumentalizovane kao "one koje daju i čuvaju život naciji"; u suprotnom, bile su nevažne i nevidljive (Papić, 1994). Ionako već bled politički glas žena, takođe se utišao, te je javna politika još više postala muška arena.

Štaviše, jedini politički subjekti koji su odbijali nacionalističku, ratnu politiku, kao i politiku nasilja, tokom 90-tih, bile su male građanske stranke, neke pacifističke i feminističke grupe. O porasti nasilja nad ženama u ratnim zonama, kao i u zonama relativnog mira, retko se govorilo u javnosti. Samo su se grupe žena bavile ovim temama, pokušavajući da privuku pažnju javnosti. Među svetski poznatim grupacijama u Srbiji su Žene u crnom, Autonomni ženski centar protiv seksualnog nasilja i centri ženskih studija. Uglavnom su se borile protiv rata i nacionalističke politike, ali pored uticaja na žene, nisu privukle značajniju pažnju javnosti u Srbiji. U oktobru 1998. godine, Žene u crnom protiv rata, napisale su dokument "Ispovedam"³⁴, obeležavajući sedmu godinu njihove anti-ratne aktivnosti. One ispovedaju da se brinu o svim ljudima drugih, nacionalnosti, vera, rasa i seksualnih orijentacija, dok se "patriote" brinu samo za sebe (Žene u crnom, 1988).

Patrijarhalni sistem, gde je materinstvo preovladavajući kulturni obrazac ženskog postojanja, nastavio se i tokom 90-tih, gde su žene radile većinu kućnih poslova, neplaćeno i neopaženo, pri čemu im je često uspeh njihove dece bila jedina satisfakcija. Štaviše, obrazovni sistem je i dalje podržavao patrijarhalne obrasce rodnih nejednakosti prisutne u socijalizaciji dece. Grupa feminističkih autora, koja je analizirala udžbenike za prvi razred osnovne škole u SR Jugoslaviji, zaključila je da rodna diskriminacija

³⁴ One navodno "ispovedaju" svoju krivicu kao zbog nekog kriminalnog dela, zato što imaju i ukazuju poštovanje prema svim muškarcima i ženama, bez obzira na njihovu versku pripadnost i načonalnost, jer nije baš bilo popularno to javno priznati. Zvanična ideologija je tvrdila da su Srbi jedine žrtve ratova u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U tom pogledu, Žene u crnom su se pokazale veoma hrabrim.

preovladava od prve knjige za najmlađe učenike (Plut et al., 1994). Predstavljene rodne uloge, pružale su muškarcu i ženi posebna, odvojena mesta i u porodici i poslovnim odnosima. Individualni karakteri uglavnom su bili muškarci, a porodica je predstavljena kao nuklearna heteroseksualna porodica, koju čine majka, otac i sin. Žene, koje su pobegle od takvog patrijarhalnog pritiska bile su, i još uvek su, u manjini.

Iako je socijalizam proklamovao jednakost, nije došlo do promene u rodnim odnosima snaga, bilo u porodici ili u društvu. Patrijarhalni sistem je, pored seksizma, predstavljao osnovu na kojoj je nacionalizam pretvorio ženu u simbol njene politike. U nacionalističkom načinu izražavanja, žene su dobile posebno mesto kao "majke nacije." U patrijarhalnoj i seksističkoj ideologiji, žene su često viđene kao sredstva za obnovljenje srpstva.³⁵ U takvoj izrazito patrijarhalnoj kulturi, od "prave" žene se očekuje da govori samo o temama koje se tiču njene uloge "rađanja dece za naciju" (Papić, 2000).

Međutim, Papić (1993) shvata da je veliki broj žena prihvatio nacionalizam kao izraz jednakosti sa muškarcima. Žene su nevoljno prihvatile nacionalističku politiku bivših republičkih oligarhija. Godine 1990, veliki broj ljudi je podržavao Savez reformskih snaga premijera Ante Marković i njegovu liberalnu, pro-jugoslovensku, demokratsku orijentaciju. U odnosu na muškarce, upola manji broj žena je podržavao nacionalističke stranke (Puzigača, 1990). Od 1990, žene sačinjavaju većinu aktivista u anti-ratnim i anti-nacionalističkim kampanjama. Konačno, žene i mladi glasači, smenili su gospodina Miloševića na izborima u septembru 2000 (Cvetičanin, 2001).

Kada žene usvoje nacionalističku politiku, one često to čine u skladu sa svojim mestom u sistemu patrijarhalne dominacije, kao majke heroja i žrtava. Ipak, malo je žena uistinu bilo uključeno u formiranje nacionalističke politike ili prakse. One su retko političari, vojnici, novinari, ili druge profesije koja je usko povezana sa nedavnim ratovima.

Tokom 90-tih, situacija se još pogoršala. Za žene je gubljenje posla i teškoće pri pronalaženju novog radnog mesta, često pogoršavalo i njen položaj u kući (Blagojević, 1995; Papić, 2000). One su prihvatile najpatrijarhalnija očekivanja od žena, njihovo

³⁵ Godine 1995, poglavac Srpske Pravoslavne Crkve, patrijarh Pavle, se u svojoj Božićnoj poslanici obraća Srbima: "mnoge majke koje nisu želete više od jednog deteta, danas gorko žale i u očajanju čupaju kosu, zbog gubitka svoga sina jedinca u ratu ... zašto nisu rodile još dece, pa bi sada imale utehu."

samo-žrtvovanje (Blagojević, 1997). One su, omogućivši svojim porodicama da prežive, pokušale da "spasu naciju". Žene su uzdignute samo u njihovim ulogama žena i majki, te su nestale iz ekonomске i političke sfere (Djurić-Kuzmanović, 1995).³⁶

Sve ove manifestacije društveno-političkog kolapsa, definišem kao sistematsku marginalizaciju žena. Odsustvo mira, kao najveće društvene vrednosti, i politike ne-nasilja, rezultiralo je i dovelo do društvenog, ekonomskog i političkog nerazvoja. Razvoj nije moguć u slučaju kada su unutrašnje (osnovne potrebe stanovništva) i spoljašnje (mir) granice razvoja u opasnosti, kao što je to slučaj sa Srbijom. Takve uslove je uglavnom stvorio Miloševićev režim u poslednjih deset godina. Žene su iskusile bolne posledice nacionalizma tokom 90-tih. One su dvostrukе žrtve nasilja: od strane muškarca i od strane države.

Demokratska opozicija Srbije (DOS), veliki deo svoje pobeđe na saveznim izborima u septembru 2000. godine, duguje ženama i mladim glasačima, ali, uprkos tome, manje od 5% aktivnih političara sačinjavaju žene (Perić-Zimonić, 2000). Samo je 8 ženskih kandidata ušlo u Saveznu (jugoslovensku) Skupštinu.³⁷ U vreme skupštinskih republičkih izbora u Srbiji, u decembru 2000. godine, organizacije žena su zahtevale da 30% kandidata budu žene. U stvarnosti, samo je 21 žena postala član Republičke (srpske) Skupštine.³⁸ Danas, u svim političkim strukturama, od lokalnog do saveznog nivoa, samo je 6-7% žena političara (Rajačić-Capaković, 2000). Žene su bile i još uvek jesu retke u političkom životu Srbije, a još se ređe mogu naći kao predsednice političkih stranaka. Ne postoji nikakva zakonska osnova, koja ženama onemogućava da učestvuju u politici.

³⁶ Nezaposlenost žena rasla je brže od opšte nezaposlenosti. Tako je stopa nezaposlenosti 1998. godine za žene i muškarce iznosila 33, 6% i 18, 9%. Ukupna stopa nezaposlenosti (registrovana na Zavodima za zapošljavanje, kao i ona skrivena) za 1997. godinu iznosila je oko 53%, što je otežalo ostvarivanje ekonomskih i društvenih prava i za muškarce i za žene (The International Helsinki Federation for Human Rights, 2001, str. 523). Procenjeno je da u Srbiji ima oko 700 hiljada izbeglica i to uglavnom žena (UNDP Human Development Report, 1996).

³⁷ Jedna od malobrojnih je i Mira Marković, Miloševićeva žena, koja je predvodila neo-marksističku jugoslovensku Levicu (JUL).

³⁸ Nedavno je Vuk Obradović, predsednik Socijaldemokratije (jedne od 18 stranaka koje sačinjavaju DOS), ponudio svoje mesto u Republičkoj Skupštini kandidatki O. Kirćanski, kako bi ispunio zahteve ženskih organizacija (B92 Vesti, 01.16.2001). Moje lično čuđenje i iznenađenje nad ovim postupkom nije dugo trajalo. Zaista, ubrzo nakon datog obećanja, nakon izbora postao je jedan od podpredsednika srpske vlade. Nedavno je grupa žena (među njima je jedan novinar i žena na ednom od najviših položaja u Socijaldemokratiji), optužila gospodina Obradovića za pokušaj seksualnog zlostavljanja. Zaista, način na koji će ovaj "seksualni skandal" dobiti svoj epilog, biće važan test za prvu srpsku demokratsku vlast i snažna poruka običnim ženama (i ne samo njima) u Srbiji.

Nasuprot tome, nakon Drugog Svetskog rata, žene su uglavnom imala ista prava kao i muškarci; bile su jednakom plaćene, jednakog obrazovanja i poslovnih mogućnosti. Međutim, u poslednjih deset godina, sa ponovnim uvođenjem patrijarhalnog društva, žene su gurnute u stranu. Prethodna istraživanja (UNICEF, 1997) potvrdila su da su žene bile svesne svoje nevidljivosti. Nedavno istraživanje javnog mnjenja³⁹ pokazuje da su najveći problemi žena u Srbiji: nasilje, seksualno iskorištavanje, loša zdravstvena nega i loš kvalitet života, a ono što je najmanje važno za njih jeste povećanje učešća žena u politici (Milosavljević, 2001). Uključujući sve vrste rada, žene u Srbiji u proseku rade 75 sati nedeljno, 15 sati više od proseka na zapadu, dok očekivana dužina života žena pri rođenju je 7 godina manji nego u zapadnoj Evropi (Milosavljević, 2001).

Sadašnje stanje i budući trendovi na tržištu rada za žene tokom tranzicije

Empirijsko istraživanje o efektima tranzicije u zemljama istočne Evrope pokazuje da su žene uplašene post-socijalističkom tranzicijom na razne načine. Iako se oblici i konteksti reformi u zemljama istočne Evrope razlikuju od zemlje do zemlje, zapažene su sličnosti položaja žena (Funk & Mueller, 1993; Aslanbeigui, Pressman & Summerfield, 1994; Holzner, Truong & Krah, 1997). Većina istraživanja potvrđuje da su reforme, uvedene procesom tranzicije, doprinele pogoršavanju društvenog položaja žena, i, naročito, njihove zaposlenosti.⁴⁰ Neki efekti tranzicije na siromaštvo i društvena pitanja između 1989. i 1994, mogu se videti u sledećoj tabeli za zemlje istočne Evrope:

³⁹ Ovu anketu inicirala je organizacija "Veza i akcija" (Connection and Action) u 33 opštine u Srbiji, izuzimajući Kosovo, na primerku od 900 žena, koje su dale osnovnu sliku društvenog položaja žene u Srbiji, kako bi se njen položaj poboljšao. Ovo istraživanje sproveo je Medijum Index Agency and Galup International u oktobru 2001. godine.

⁴⁰ Za vreme tranzicije, žene su postale ranjivije na nezaposlenost nego muškarci u celoj istočnoj Evropi. Do 1993, stopa nezaposlenosti žena, bila je između 5% i 17% u većini zemalja Centralne i Istočne Evrope, izuzimajući Mađarsku (International Labor Organisation, 1995). Sa tranzicijom, udeo nezaposlenih žena sigurno raste u Poljskoj, Rumuniji, Čehoslovačkoj, Bugarskoj i Albaniji, izuzimajući Mađarsku, gde je spremnost žena da rade za veoma niske plate dovela do veće zaposlenosti žena u pojedinim sektorima (Watson, 1993). U svim ovim zemljama, osim Mađarske i Slovenije, postoji veći stepen ženske, nego muške nezaposlenosti (UNDP/RBEC Policy Workshop, 1995, str. 17). Na primer, u Rumuniji je u Septembru 1990. godine, bilo 85-90% nezaposlenih žena.

Tabela br. 2. Uticaji tranzicije na zemlje istočne Evrope, 1989-94 (u %)

indikator (stopa)/zemlja	siromaštvo	Sklopljeni brakovi	Ponovo venčani	razvodi	stopa abortusa
Bugarska	49.7 ^c	-36.9	-48.3	-39.3 ^a	5.5
Srbija	35.6 ^d	---	---	---	21.4 ^e
Rumunija	31.7 ^a	-12.8	-5.2	-5.6	439.9
Slovačka	27.2 ^a	-23.4	-38.2 ^a	1.7	-14.2
Češka Republika	22.5 ^b	-27.3	-9.9 ^c	0.0	-26.1 ^a
Mađarska	12.4 ^a	-16.3	-28.3	-11.0	-11.9
Poljska	12.2	-19.8	-32.6	-35.6	-84.5 ^b
Slovenija	---	-14.1	-2.2	-9.1	-9.3
Albanija	---	-4.5 ^a	-46.6 ^a	-14.0 ^a	-5.1 ^b

Izvor za a, b, c: TRANSMONEE Database (1995), UNICEF.

a. 1989-93 b. 1989-92 c. 1990-94

d. 1994 (Posarac, 1996, str. 187) e. 1989 (Rasevic & Petrovic, 1995).

Nedavna istraživanja o Jugoslaviji u demokratiji, dodaju zanimljivu perspektivu jednom novom obliku tranzicije od diktatorstva i izolacije ka još uvek neodređenoj budućnosti. Verovatno će ekonomski i politička tranzicija zemlje ubuduće preuređiti i rodne odnose. Međutim, iskustvo post-socijalističkih ekonomija Centralne i Istočne Evrope, koje su u procesu tranzicije od 1989, upozorava nas na bolnost ove društvene transformacije.

Vraćajući se na aspekt rodnosti u ovom procesu, moguće je proceniti kako će te promene uticati na položaj žena na tržištu rada u Srbiji. Iskustvo većine zemalja istočne i centralne Evrope, pokazuje da stopa nezaposlenosti žena u poslednjih deset godina varira između 5% i 17%. Tako je stopa nezaposlenosti žena u ekonomijama u tranziciji i dalje visoka i rastuća. Autori koji proučavaju procese tranzicije u zemljama centralne i istočne Evrope već potvrđuju da su žene iskusile velike gubitke na polju zaposlenosti, društvenog

blagostanja i učešća u političkim procesima. Na osnovu onoga što znam o zemljama u tranziciji, ideologija rodne jednakosti i emancipacije žena je već je izgubila uporište, i žene i dalje plaćaju višu cenu od muškaraca u vreme procesa tranzicije (Kandiyoti, 2000, p. 124).

U vreme socijalizma, učešće žena na tržištu rada u socijalističkim ekonomijama, uključujući i Srbiju, bila je znatno viša od one ostvarene na zapadu. Tako visoko učešće u socijalističkim zemljama, proizašlo je iz socijalističkog projekta za emancipaciju, koji je promovisao jednakost među polovima u javnoj sferi, kao i, nikada u potpunosti ostvaren, razvojni cilj potpune i garantovane zaposlenosti za sve. Iako žene u socijalizmu nikada istinski nisu dostigle željenu jednakost na svome radnom mestu,⁴¹ u post-socijalizmu, žene u većini zemalja su izgubile čak i ta predhodna nedovoljna prava iz oblasti rada, ostvarena pre 1989. godine. Naime, zvanična socijalistička ideologija o rodnoj jednakosti i emancipaciji žena sada se posmatra kao deo represivnog socijalističkog sistema. Stoga je za očekivati da se zameni u toku tranzicije. Na primer, napad na plaćeno porodiljsko odsustvo i dečiji dodatak vodiće ponovnoj feminizaciji rađanja i odgajanja dece. Ponovna feminizacija odgajanja vraća ženu u privatnu sferu, a time i u potencijalnu podčinjenost. Međutim, žene su i gurnute u drugu krajnost silama ekonomskog siromaštva, koje je dostiglo alarmantan nivo u SR Jugoslaviji (Đurić-Kuzmanović & Žarkov, 1999). Žene se pod takvim uslovima bore za svoje zaposlenje, prvenstveno kako bi osigurali preživljavanje svoje porodice, kao i vlastiti ekonomski položaj. One se trude da ne izgube posao ili čine sve što je u njihovoј moći kako bi dobile novi. Tako, ne treba očekivati opadanje ponude ženske radne snage.

Neophodno je naglasiti nekoliko karakteristika socijalističkog projekta za emancipaciju bitnih za sadašnju i buduću poziciju zaposlenih žena u Srbiji. Upoređujući gradsku i seosku ženu, projekat za emancipaciju je imao različite ideološke prepostavke i političke implikacije. Žene iz grada su definisane kao moderne, te su im ponuđena sredstva za ostvarivanje te modernosti u javnoj sferi kroz zaposlenost, učešće u obrazovanju i politici. Nasuprot njima, žene sa sela delile su opštu sudbinu seoskog

⁴¹ Istraživanje o položaju žene u javnoj sferi, potvrđilo je da, i u kapitalističkim i u socijalističkim zemljama, postoji snažna zavisnost između položaja žena na tržištu rada i rodne podele uloga u domaćinstvu (Hochschild & Machung, 1989).

života pod socijalizmom. Po ideologiji socijalizma, selo je bilo sinonim za zaostalost i simbolizovalo je ideološke neprijatelje države.⁴²

U procesu transformacije, puna zaposlenost više neće biti zagarantovana. Može se očekivati da će tranzicija dovesti do povećane nezaposlenosti zbog opadanja tražnje za radnom snagom s jedne strane, i povećane ponude s druge strane (Dijkstra, 1997). Ekonomski zaokret prema tržištu i konkurenciji, zahtevaće povećanje prosečne produktivnosti rada (kroz smanjenje radnih sati ili broja zaposlenih). Za očekivati je da će mala privatna preduzeća povećati tražnju za radnom snagom, ali to neće znatno uticati na broj nezaposlenih. Mogu se očekivati i neki pozitivni efekti svih ovih promena, ali oni neće svima doneti korist. Pored toga, sve ove promene imaju svoje vremensko kašnjenje. Za kratko vreme, nezaposlenost će ostati visoka, a plate radnika male.

Svi podaci iz ostalih post-socijalističkih zemalja, kao i moja analiza Srbije, pokazuju paradoks "demokratije." Naime, žene su izgubile i nekolicinu prava koja su nekada imale, iako je ukupno stanovništvo tih zemalja trebalo da dobije veća prava (Funk and Mueller, 1993). Tranzicija zaoštrava ekonomsku nejednakost između žene i muškarca, kao i među ženama, naročito u pogledu mogućnosti zaposlenja i poslovnih mogućnosti uopšte (Đurić-Kuzmanović, Drezgić & Žarkov, 2001).

Ka pozitivnoj akciji

Uopšteno govoreći, različiti obrasci industrijalizacije, ostvareni u poslednjih deset godina, favorizovali su muškarce čime je produbljen jaz između muškarca i žene. Iz toga razloga, razvojne teorije i politike, koje ne uzimaju u obzir rodnost, smatram veoma ograničenim. Perspektiva rodnosti, predstavljena konceptom Rodnosti i Razvoja (Gender and Development - GAD), nudi alternativna i pouzdana rešenja za razumevanje ljudskih procesa i u mogućnosti je da olakša uspešan ekonomski i društveni razvoj Srbije. Porodnjene studije ekonomskog razvoja fokusiraju se ne samo na ekonomski rast i strukturne promene. GAD pristup za željeni cilj ima smanjenje stope siromaštva,

⁴² Celo "seljačko pitanje" u Jugoslaviji, kao i u drugim socijalističkim zemljama, bilo je pitanje uvođenja seljaštva u moderni socijalizam (Žarkov, 1991). Uglavnom zaposleni u industrijskim susednim gradova, stekli su siguran posao i pravo na penziju i zdravstveno osiguranje, što nisu imali kao "čisti" seljaci.

nejednakosti i nezaposlenosti oba pola. On ispituje osnovu pripisivanja posebnih uloga različitim polovima i nudi holistički pristup životima muškaraca i žena. Međutim, istovremeno ovakav način mišljenja podstiče i vladajuće mišljenje da traži ukidanje moći i privilegija muškaraca, kao i relokaciju postojećih resursa. Iako mnoge birokratske institucije nikada nisu bile prisiljene da u obzir uzimaju rodne uloge, neke institucije, poput Svetske banke, počinju da prihvataju rodne odnose. Po mom mišljenju, glavni razlog za to jeste da je Svetska banka shvatila da zalaganje za human i društveni razvoj, ide ruku pod ruku sa poboljšanjem rodne jednakosti.

U svojoj studiji, kombinujem GAD pristup sa neoinstitucionalnom i teorijom dualnog razvoja, kako bih objasnila neke opšte trendove i raspravljala o značaju rodne jednakosti i ekonomskih, političkih i društvenih uslova za ekonomski i društveni razvoj Srbije. Moja analiza potvrđuje da su žene u Srbiji podređene u javnoj sferi preduzeća i institucija, kao i u privatnoj sferi porodice. Ovakav položaj je posledica dve vrste hegemonije: patrijarhata i ekonomskog sistema dominacije. Uprkos javno proklamovanoj humanizaciji rodnih odnosa, žene nisu ostvarile jednakost. Patrijarhalni režimi, sa materinstvom kao preovladavajućim kulturnim obrascem ženskog postojanja, dominirao je životom žena. Istovremeno, bivša socijalistička vlast u Srbiji vodila je zemlju strategijom dirigovanog nerazvoja. To znači da je preuzimala različite mere da preuzme društveni, kao i privatni i mešoviti kapital, kako bi sprečila tranziciju i osigurala svoju vlast i veliku korist maloj grupi moćnih ljudi. Velike grupe ljudi, naročito žene, postale su ugrožene ovim procesima.

Posledice dirigovanog nerazvoja su još uvek jasno vidljive, bolne i mogu se ilustrovati mnogobrojnim indikatorima. Uprkos svim teškoćama pri prikupljanju podataka, postoji dovoljan broj dokaza da je dirigovani nerazvoj uticao na rodne odnose i da je sprovodio sistemsku rodnu podređenost. Na primer, stopa nezaposlenosti u Srbiji je mnogo viša među ženama, nego među muškarcima. Visoka i dugoročna nezaposlenost u Srbiji naročito pogađa mlade ljude bez radnog iskustva, sa niskim obrazovanjem i visoko obučene i visoko obrazovane žene. Žene su neprekidno marginalizovane kao politički i društveni subjekti i bile su žrtve nacionalističke politike. Stoga, bile su žrtve nasilja od strane muškarca i od strane države. Patrijarhalni sistem još uvek preovladava. Žene u Srbiji su uglavnom stvarale i branile patrijarhalne vrednosti u porodici i u društvu. Tako,

kada su usvajale nacionalističku politiku, to su činile kao majke heroja i kao žrtve. Međutim, kako to nedavna istraživanja o ženama pokazuju (Milosavljević, 2000), žene u Srbiji su se osećale nevidljivim i brinule su se zbog nasilja, seksualnog iskorištavanja, neadekvatne društvene zaštite i lošeg kvaliteta života.

Tokom 90-tih, bivši socijalistički režim u Srbiji, odbacio je proces tranzicije, koji je podrazumevao parlamentarnu demokratiju i tržišnu ekonomiju, vodeći zemlju u izolaciju. Ovakav dirigovani nerazvoj imao je negativne ekonomske i društvene posledice i vodio je ka sistematskoj rodnoj podređenosti. Pobeda demokratske opozicije u Srbiji, na izborima u oktobru 2000. godine, osnažila je zahtev stanovništva za radikalne reforme u celom društvu, pa tako i u položaju muškarca i žene u društvu, politici i ekonomiji.

Pored prethodno navedenih očekivanih promena koje se tiču zaposlenja žena, mogu se očekivati i izvesne promene položaja žene u politici. Žene čine 52% birača, ali su glasale u manjem broju od muškaraca. Zato su Radna grupa za rodnu jednakost (Working Group for Gender Equality of Stability Pact) za jugo-istočnu Evropu i feminističke grupe u Srbiji, započele kampanju "Žene to mogu - Women Can Do It", radi povećanja broja ženskih glasača, što se i ostvarilo. Cilj novog programa "Žene to mogu II- Women Can Do It - II" je povećanje učešća žena na 30% u svim političkim strankama i svim političkim nivoima.

Konačno, položaj žena u ekonomiji i društvu Srbije, ubuduće će uglavnom zavisiti od uspešnosti Srbije u njenoj evropskoj orijentaciji i tranziciji. Uspeh reformi tranzicije manje zavisi od brzine, nego od diskontinuiteta sa prethodnim ekonomskim i društvenim sistemom (Gligorov, 2001). Društvo se, u tom smislu, još uvek nalazi pred dilemom.

Literatura:

1. Aslanbeigui, N., Pressman S. & G. Summerfield (1994) *Women in the Age of Economic Transformation: Gender Impact of Reforms in Post-Socialist and Developing Countries*. London & New York: Routledge.
2. B92 Vesti (2001) Obradovic odustao od mandata u korist Olgice Kircanski

<http://www.b92.net/archive/s/press> (01.16.2001).

3. Bibo, I. (1991) *Die Deutsche Hystorie*. Frankfurt: Verlag.
4. Bilten G17 (2000) No. 1; <http://www.g17.org.yu/> (5.12.2000).
5. Blagojevic, M. (1995), Svakodnevica iz zenske perspektive, samozrtvovanje i beg u privatnost, u S. Bolcic /Ed./ *Društvene promene i svakodnevni život - Srbija početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
6. Blagojevic, M. /Ed./ (1997) *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih*. Beograd: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
7. Bolcic, S. (1994) *Tegobe prelaza u preduzetnicko drustvo. Sociologija tranzicije početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
8. Bozovic, G. (03.1993) Siva ekonomija u SRJ. *Ekonomski Trendovi*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
9. Cvetičanin, A. (11.24.2001) Ravnopravnost polova u politickim partijama. *Politika*.
10. Deepak, L. (1985) *The Poverty of Development Economics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
11. Dijkstra, A.G. (1997) Women in Central and Eastern Europe: A Labor Market in Transition, in: A.G. Dijkstra & J. Plantenga, /Eds./ *Gender and Economics: A European Perspective* (pp. 118-135). London & New York: Routledge.
12. Dijkstra, A.G. (2000) *A Larger Pie Through a Fair Share? Gender Equality and Economic Performance*, Working Paper Series No. 315. The Hague: Institute of Social Studies.
13. Dinkic, M. (1995) *Ekonomija destrukcije*. Beograd: VIN.
14. Djordjevic, K. (01.06-08.2001) *Iza kulisa izbora: Zasto žene ne daju svoje glasove ženama*. *Politika*.
15. Djuric, T. (1995) From National Economies to Nationalist Hysteria: Consequences for Women, in H. Lutz, A. Phoenix & N. Yuval-Davis /Eds./ *Crossfires, Nationalism, Racism and Gender in Europe*, (pp. 121-141). London: Pluto Press.
16. Djuric-Kuzmanovic, T. (1997) *Dirigovani nerazvoj. (Post)socijalisticko iskustvo i feministicka alternativa*. Novi Sad, Jugoslavija: Expopress.

17. Djuric-Kuzmanovic, T., Drezgic R. & D. Zarkov (2001, unpublished) *Background Analysis for a Project of (Re)employment of Rural Women and Women in Agriculture in Serbia*.
18. Djuric-Kuzmanovic, T. & D. Zarkov (1998) Poverty, Social Stratification, and Underdevelopment in Serbia. *Journal of Area Studies: Revolution(s)*: 13: 184-201
19. Djuric-Kuzmanovic, T. & D. Zarkov (1999) Poverty and Directed Non-development in Serbia, in *The Anthropology of East Europe Revienj: Central Europe, Eastern Europe and Euroasia: Special Issue: Reassessing Peripheries in Post-Communist Studies*, 17, (2): 31-38.
20. Dragas, V. (2000) Djindjic ima rok od sest meseci. Free B92 Vesti; <http://www.freeb92-szopennet.org/> (01.16.2001).
21. Dube, L., Leacock E. & S. Ardener /Eds./ (1986) Visibility and Power: Essays on Women in Society and Development. Delhi: Oxford University Press.
22. Dube, S. C. (1988) *Modernization and Development: The Search for Alternative Paradigms*. Tokyo: The United Nations University; Atlantic Highlands, W & London: Zed Books Ltd.
23. Dumezic, T. (04.30.2001) Sa privredom u treći milenijum. Stagnacija sa nadom. *Ekonomist*.
24. Evans, A. (1992) Statistics, in L. Ostergaard /Ed./ *Gender and Development: A Practical Guide* (pp. 11-40). London: Routledge.
25. Fabris, N. discussion of conference papers presented in 1998 at The Assembly of Yugoslav Economists, Budva, Montenegro.
26. Funk N. & M. Mueller /Eds./ (1993) *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and Former Soviet Union*. New York & London: Routledge.
27. Gligorov, V. (11.26.2001) Zapazanja o tranziciji. *Ekonomist* 79.
28. Goldin, C. (1994) *The U-shaped Female Labor Force Function in Economic Development and Economic History*, Working Paper No. 4707. Washington, DC: National Bureau of Economic Research.
29. Group 17 (09.091991) *Program radikalnih ekonomskih reformi*. Beograd: Nasa Borba.

30. Group 17 (2000) *Bela knjiga Miloseviceve vladavine*; <http://www.g17.org.yu/> (10.09.2000)
31. Hartmann, H. (1981) The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism. Towards a More Progressive Union, in L. Sargent /Ed./ *Woman and Revolution: The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate on Class and Patriarchy*. London: Pluto Press.
32. Hayden, R. (1996) Imagined Communities and Real Victims: Self-determination and Ethnic Cleansing in Yugoslavia. *American Ethnologist* 23(4): 1-19.
33. Hettne, B. (1990) *Development Theory and Three Worlds*. New York: Longman Scientific & Technical.
34. Hochscild, A. & A. Machung (1989) *The Second Shift: Working Parents and Revolution at Home*. New York: Viking.
35. Holzner, M. B., Truong, T. & A. Krahl (1997) *Gender and Social Security in Eastern Europe and the Countries of the Former Soviet Union: A Resource Guide*. The Hague: Institute of Social Studies and Netherlands Development Assistance.
36. Hutton, NJ. & A. Giddens /Eds./ (2000) *On the Edge: Living with Global Capitalism*. London: Jonathan Cape.
37. *Informacija iz Hrtkovca*; <http://www.lsv.org.yu> (5.4.2001).
38. The International Helsinki Federation for Human Rights (2001) Women 2000: An Investigation into the Status of Women's Rights in Central and South-Eastern Europe and the Newly Independent States; <http://www.ihf-hr.org./publicat.htm> (10.10.2001)
39. International Labor Organisation (1995) *Yearbook of Labor Statistics 1995*. Geneva: International Labor Organisation.
40. International Monetary Fund (1997) World Economic Outlook, in *World Economic and Financial Surveys, Globalization, Opportunities and Challenges*. Washington, DC: International Monetary Fund.
41. Jahan, R. (1995) *The Elusive Agenda: Mainstreaming Women in Development*. Dhaka, Bangladesh: University Press Limited; London: ZED Books.
42. Kandiyoti, D. (2000) Gender in Transition, in: *Beyond Transition: Ten Years after the Fall of the Berlin Wall* (pp. 124-126). New York: Regional Bureau for Europe and the CIS of the United Nations Development Programme.

43. King, E. & A. Mason (2001) *Engendering Development: Through Gender Equality in Rights, Resources and Voice*. World Bank Report; <http://www.worldbank.org/gender/prr> (3.16.2001).
44. Krug, B. (1997) Discrimination against Women: A Neo-institutional Perspective, in G. Dijkstra & J. Plantenga /Eds./ *Gender and Economics: A European Perspective* (pp. 54-72). London & New York: Routledge.
45. Lazic, M. /Ed./ (1994) *Razaranje drustva. Jugoslovensko drustvo u krizi 90-tih*. Beograd: Filip Visnjic.
46. Lazić, M. (2000) Rekapitulacija, in M. Lazić /Ed./ *Raćji hod. Srbija u transformacionim procesima*. (str. 5-20). Beograd: Filip Višnjić.
47. Markov, S. & F. Stankovic (1991) Žene u preduzetništvu i menadžmentu, u S. Bolčić, B. Milošević & F. Stanković /Eds./ *Preduzetništvo i sociologija*. Novi Sad, Jugoslavija: Matica Srpska.
48. Milivojevic, I. (1994) *Women and University*. Neobjavljeni rad prezentovan na radionici ženskih studija u Novom Sadu, Jugoslavija.
49. Milosavljevic, M. (11.15.2001) Žene na sve spremne. *NIN* (2655).
50. Morell, I. A. (1999) *Emancipation's Dead-End Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956-1989)*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia.
51. Mrksic, D. (1994) Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura: siva ekonomija kao nacin preživljavanja, u M. Lazić /Ed./ *Razaranje društva. jugoslovensko društvo u krizi 90-tih* (str. 21-80). Beograd: Filip Višnjić.
52. Myint, H. (1987) The Neoclassical Resurgence in Development Economics: Its Strength and Limitations, in G. Meier /Ed./ *Pioneers in Development: Second Series* (str. 105-150). New York: Oxford University Press.
53. Nikolic, R. (02.25.2001) Ekonomski kretanja i životni standard na početku ove godine. *Politika*.
54. Opštine u Republici Srbiji, 1997. Beograd: Republic Statistical Bureau.
55. Opštine u Republici Srbiji, 1999. Beograd: Republic Statistical Bureau.
56. Papić, Z. (1993) From State Socialism to State Nationalism: The Case of Serbia in Gender Perspective. *Refugee: Canada's Periodical on Refugees*, 14 (3).

57. Papic, Z. (1996) Postcommunism and Gender: War, Nationalist Mutation and the Social Position of Women in Serbia. *Sociologija* 38(4): 1-18
58. Paul, A. (1999) Institutions, Culture and the Transformation Process: An Alternative Approach to Post-Communist Social Dynamics. *The Anthropology of East Europe Review: Central Europe, Eastern Europe and Eurasia, Special Issue: Reassessing Peripheries in Post-Communist Studies* 40 (2): 121-128.
59. Peric-Zimonjic V. (11.20.2000) Žene u Srbiji od nove vlade očekuju bolji život Beograd: InterPressService.
60. Plut, D., Rosandić, R. /Eds./ (1994) *Ratništvo, Pariotizam, Patriarhalnost*. Beograd: Centar za antiratnu akciju.
61. Pošarac, A. (1996) Socijalne posledice odbijanja tranzicije, u: M. Crnobrnja & Z. Papić /Eds./ *Ekonomска cena rata* (str. 184-194). Beograd: Foundation for Peace and Conflict Resolution.
62. Puzigaća, M. (1990) *Istraživanje javnog mnjenja Vojvodine*. Novi Sad, Jugoslavija: Scan Agency.
63. Rajačić-Čapakovic, J. (2000, unpublished) *Aktivnosti resora za pitanja žena u Izvršnom veću AP Vojvodine*.
64. Rašević, M. & M. Petrović (1995, unpublished) Radjanje i obnavljanje stanovništva, u: *Izvestaj o demografskoj situaciji Srbije*.
65. Rathgeben, E. M. (07.1990) WID, WAD and GAD: Trends in Research and Practice. *Journal of Developing Areas* 24.
66. Economic Institute (1997) *Report on Human Development in Yugoslavia 1997*. Belgrade: Economic Institute.
67. Savezni zavod za statistiku (1991) *Popis*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
68. Savic, S. (2001, neobjavljeno) *Konferencija o reformi visokog obrazovanja u Evropi*.
69. Sekelj, L. (1991) "Realno samoupravljanje," "realni nacionalizam" i dezintegracija Jugoslavije. *Sociologija* 33(4): 587-599.
70. Savezni Zavod za Statistiku (1991) *Statistical Yearbook of Yugoslavia*. Beograd: Savezni Zavod za Statistiku.
71. Sukovic, D. (09.06.2000) 60 odsto jugoslovena živi u siromaštvu. *Večernje novosti*.
72. Transparency International (1999) *Transparency International Corruption*

Perceptions Index (CPI).

73. UNDP (1996) *UNDP Human Development Report*. Belgrade: Economic Institute.
74. UNDP/RBEC (2000) *Beyond Transition. Ten Years after the Fall of the Berlin Wall*. New York: United Nations Development Program, Regional Bureau for Europe and the CIS.
75. UNICEF (1997) *Women in Transition*. United Nations Children's Fund International; <http://eurochild.gla.ac.uk/Documents/monee/pdf/SUMMARY-6.pdf>.
76. Visvanathan, N. (1997) Introduction to Part 1, in N. Visvanathan /Ed./ *The Women, Gender and Development Reader* (pp. 17-31). Atlantic Highlands, W & London: Zed Books Ltd., Dhaka, Bangladesh: University Press Ltd., Bangkok: White Lotus Co. Ltd., Halifax, Nova Scotia: Fernwood Publishing Ltd. and Cape Town: David Philip.
77. Watson, P. (1993) The Rise of Masculinism in Eastern Europe. *Newleft Review*, 198: 71-82.
78. Women in Black (1988) *leaflet*. Belgrade, Yugoslavia.
79. World Bank (2000) *Economic and Social Reforms for Peace and Reconciliation*; <http://www.seerecon.org/Kosovo/KosovoDonorPrograms/WBEconReport/wb-kosovo-econreport.htm>
80. Young, K. (1997) Gender and Development, in N. Visvanathan /Ed./ *The Women, Gender and Development Reader* (pp. 50-54). Atlantic Highlands, NJ & London: Zed Book LTD.
81. *Zapošljavanje* (06.2000) Informacija broj 101-00001/2000-02 o stanju u oblasti zapošljavanja u 1999 godini u AP Vojvodini. Novi Sad, Jugoslavija: Izvrsno vece Autonomne pokrajine Vojvodine
82. Zarkov, D. (1991) *The Silence Which is Not One – Sexuality, Subjectivity and Social Change in a Feminist Rethinking of Research on Peasant Women*. The Hague: ISS.

4.

OD DIRIGOVAROG NERAZVOJA I ORGANIZOVANOG RODNOG NASILJA DO TRANZICIJE U VOJVODINI I SRBIJI*

U ovom poglavlju rodni pristup primenjujem u analizi ekonomskih nejednakosti izmedju muškaraca i žena u Vojvodini i Srbiji. Moja analiza odnosi se na period od devedesetih godina prošlog veka do danas. To je period od strane države dirigovanog nerazvoja društva i organizovanog rodnog nasilja do nedavne društvene transformacije ka političkoj demokratiji i tržišnoj ekonomiji. U ovoj analizi kombinujem moje poznavanje razvojnih teorija i razvojne ekonomije sa poznavanjem socijalističkih ekonomija i ekonomija u tranziciji i, posebno, ekonomske, društvene i političke situacije u Srbiji. Moj glavni cilj jeste da razvijem specifični rodni analitički instrumentarij koji će mi pomoći da uočim rastuće ekonomske nejednakosti u Srbiji tokom devedesetih godina prošlog veka. Problem nejednakosti žena u Srbiji situiram u generalni kontekst od strane

* Ovaj rad je bio predstavljen na godišnjem simpoziju SOYUZ: Od internacionale do transnacionalnog – repozicioniranje postsocijalističkih kultura” održanom februara 2001 godine na Haas poslovnoj školi, Univerzitet Kalifornije, Berkeley. Tekst je publikovan u Stryker, Rachael and Jennifer Patico. *Paradoksi progresa: Globalizacija i postsocijalističke kulture*. Kroeber Anthropological Society Papers. 2001, Volume 86: 27-35

države dirigovanog nerazvoja i njegovih ukupnih posledica, kao i u političke uslove rata i nacionalizma) iznutra i izolacije (spolja). Takav kontekst proizvodio je specifične posledice po žene:

- opšte uslove od strane države podržavanog rodnog nasilja, kroz nedostatak specifične kulture nenasilja i
- odsustvo demokratskih socijalnih struktura i dezintegraciju društva kao posledicu svega predhodnog, što je naravno predstavljalo odsustvo normalnih uslova za realizaciju svačijih potencijala.

Na ovom mestu ću pokazati kako su ovi uslovi proizvodili ekonomске nejednakosti za žene u Srbiji tokom devedesetih godina prošlog veka i šta možemo očekivati u budućnosti.

Uvodjenje rodnosti kao analitičkog orudja u razvojnu ekonomiju, tesno je povezano sa pitanjima društvene konstrukcije muških i ženskih produktivnih i reproduktivnih uloga i njihovih društvenih odnosa. Rodne studije ekonomskog razvoja ne fokusiraju se samo na ekonomski rast i strukturne promene; one ujedno, kao poželjan cilj predpostavljaju opadajuću stopu siromaštva, nejednakosti i nezaposlenosti za oba pola. U svakom slučaju, društveni razvoj u bilo kojoj zemlji treba da bude izučavan kao multidimenzionalan i kontinuiran proces rešavanja brojnih i komplikovanih društvenih problema, sa jasnim razumevanjem da njihova resenja u isto vreme proizvode nove i složenije probleme (Hettne, 1990). Na ovom mestu, koristim Rodnost i Razvoj pristup (GAD) da bih ukazala na značaj rodne jednakosti, kao političkog i društvenog uslova ya ekonomski i društveni razvoj Srbije.

Opšti uslovi nerazvoja u Vojvodini i Srbiji tokom devedesetih godina

Tokom devedesetih godina socijalistička Jugoslavija se dezintegrisala kroz ratove. Ekonomске sankcije i medjunarodna izolacija koje su usledile dalje su doprinele njenoj ekonomskoj, društvenoj i političkoj nestabilnosti. Društvena destrukcija i siromaštvo bile su osnovne ključne dimenzije društvene krize u Srbiji.¹ Predhodni socijalistički režim u

¹ Pojedini jugoslovenski sociolozi definisali su tu situaciju u Srbiji kao "razaranje društva", "slom", "organizovani haos" (Lazić, 1994, Bolčić, 1994).

Srbiji aktivno je odbijao ekonomsku tranziciju ka tržišnoj ekonomiji i održavao stagnirajuću ekonomsku politiku (Djuric-Kuzmanovic, 1997, Duric-Kuzmanovic, Zarkov, 1999). Vladino odbijanje da prihvati tranziciju ka tržišnoj ekonomiji može se ilustrovati činjenicom da je Vlada i ona preduzeća, koja su predhodno bila privatizovana na bazi Zakona o preduzećima, usvojenog kasnih 1980-tih godina, ponovo nacionalizovala tokom osamdesetih godina prošlog veka. Nadalje, država je postala faktički vlasnik ogromne većine firmi u Srbiji, utičući na njihove poslovne odluke, birajući njihova poslovodsta i ohrabrujući članove Vlade da ostanu u vodećim menadžerskim strukturama u preduzećima iako su u Vladi. Administrativna kontrola tržišta roba i njihovih cena je bila snažno prisutna, dok tržište rada i kapitala praktično nije ni postojalo. Izvoz i uvoz roba i usluga bili su takodje pod državnom kontrolom. Ovaj, specifičan oblik državne ekonomске politike ja nazivam “od strane države dirigovanim nerazvojem”. Drugim rečima, to je kompleksan i sistematican mehanizam koji je delovao ne samo u cilju sprečavanja tranzicije ka tržišnoj ekonomiji, već u cilju sprečavanja bilo kakvih ekonomskih i političkih odluka koje su mogle ugroziti postojeće interes vladajuće oligarhije. Time su snažno diskreditovane najznačajnije kategorije tržišne ekonomije i gradjani osiromašeni, dok je istovremeno režim nalazio samoopravdanje za svoje poteze u samoproklamovanom višem cilju “sudbine nacije”.

Ekonomска situacija u Srbiji, tokom devedesetih godina prošlog veka, je bila dramatična i specifična ilustracija onoga sto ja nazivam dirigovanim nerazvojem. Neki elementi tržišne ekonomije u Srbiji su bili prisutni, pre svega, u sektoru usluga i to ponajpre u okviru njegovog neformalnog dela, kao i u peovladajućem kontekstu neformalne ekonomije. Procenjeno je naime, da je polovina društvenog proizvoda Srbije proistekla iz neformalne ekonomije (Dragaš, 2000). Bilo kako bilo, preovladajuće državno upravljanje privredom često je bivalo praćeno paralizom ili odsustvom funkcionisanja društvenih i državnih institucija jer su one bile penetrirane tzv. Paradržavnim strukturama, korupcijom i kriminalom. Socijalistička Jugoslavija je, sa indeksom korupcije (CPI) 2,0 utvrđenim u 1999 godini postala zemlja sa najvišim nivoom korupcije u Evropi, i sa rangom od 90 do 92, našla se u istoj ekstremnoj grupi zemalja, medju kojima su Kenija i Paragvaj (Transparency International, 1999). Takva situacija je imala ozbiljne ekonomске posledice. Od 1990 do 1999 godine, prosečna stopa

rasta društvenog proizvoda Srbije je negativna -7% (Bilten G17, 2000), dok je per capita rast društvenog proizvoda u Srbiji u 1990 godini (bez Kosova) bio skoro dvostruko viši od onog koji je ostvaren u 1999 godini (od 3250\$ to 1650\$ --sto je očigledan korak unazad). Oko šezdeset procenata ukupnog stanovništva živi ospod linije siromaštva (Sukovic, D., 2000). Dok je u decembru 1990 prosečna mesečna plata iznosila 376 USA\$, u decembru 1999 ona je bila 43.5 USA\$ (G17 Org., 2000).

Uticaj tranzicije na žene u Srbiji

Iako se forme i konteksti reformi u Istočnoj Evropi razlikuju od zemlje do zemlje, neke sličnosti u položaju žena u ovim zemljama su uočene (Funk, N., and Mueller, M., 1993., Aslanbeigui, N., Pressman S., Summerfield G., 1994, Holzner, M.B.,1997). Skoro svi istraživači potvrđuju nalaze da reforme koje uvode tranzicione vlade doprinose pogoršavanju ženskog društvenog položaja.

Podredjenost žena u Vojvodini i Srbiji prisutna je i u javnoj sferi (u preduzećima i institucijama, kao i u privatnoj sferi (porodice). Njihov radni doprinos je i u javnoj sferi značajan, iako je retko javno prepoznat. Na primer, u predavačkoj profesiji, žene čine 64% predavačkog kadra u osnovnim školama, 51% u srednjim školama i 30% na višim nivoima obrazovanja (više škole i univerziteti) (SGJ, I991: 339-43). Međutim, žene čine svega 1% članova jugoslovenske akademije nauka i, sve do nedavno, nijedna žena nije bila rektor univerziteta u Beogradu (Milivojevic, 1994). Prema Markov i Stankovic (1991), žene su, takodje, retko na vrhu menadžerske hijerarhije. Samo 2% žena su direktori, i to pretežno u malim preduzećima.

U srpskoj politici, žene su bile, i još su uvek retko zastupljene i još redje su na upravljačkom vrhu političkih partija. Na primer, Demokratska opozicija Srbije (DOS) ya veliki deo svoje pobeđe na saveznim izborima održanim 2000 godine duguje mlađim ženskim glasačima, pa ipak je manje od 5% aktivnih političarki u političkim partijama(Peric-Zimonic, V., 2000), a samo 8 kandidatkinja su postale članice saveznog (jugoslovenskog) parlamenta.² Tokom republičkih parlamentarnih izbora u Srbiji,

² Jedna od njih je Mirjana Marković, Miloševićeva žena, koja rukovodi neo-marksističkom jugoslovenskom partijom tzv. Levice (JUL).

decembra 2000, ženske organizacije su tražile da 30 % svih kandidata za poslanike budu žene. Međutim, samo 21 kandidatkinja je postala član Republičkog parlamenta.³ Danas, u svim političkim strukturama, od lokalnog do saveznog nivoa, samo 6-7% političara su žene (J.Rajacic-Capakovic, 2000).

Zakonska podloga koja bi sprečavala žene da učestvuju u ekonomiji ili u politici u Srbiji ne postoji. Podredjena pozicija žena u Srbiji jeste, kako ja verujem, posledica atrikulacije dva podsistema hegemonije: a) kulture patrijarhata i b) ekonomskog sistema dominacije. To se dešavalo uprkos činjenici da je bivša socijalistička država javno proklamovala razvoj humanog društva jednakosti, kao kao svoj glavni cilj. Takva humanizacija je trebala biti ostvarivana kroz simultano učešće radnika u procesima društvene reprodukcije i povlačenja države, najpre iz ekonomije, a potom i iz drugih sfera društvenog života. Oba principa su bila prisutna i u socijalističkom projektu emancipacije žena. Otuda, žene su trebale da učestvuju, kao ravnopravni partneri sa muškarcima u razvoju socijalističke ekonomije i društva, ali i da ostanu zaštitnice i negovateljice budućim generacijama. Bilo kako bilo, kao što je novija feministička literatura o ženskoj emancipaciji i potvrdila, žene nisu bile ravnopravni partneri sa muškarcima, ni u javnoj, kao ni u privatnoj sferi. U patrijarhalnom sistemu, gde je materinstvo preovladjujući kulturni obrazac ženske egzistencije, žene obavljaju nepriznatu dualnu ulogu, radeći unutar i izvan porodice, noseći odgovornost za obezbeđivanje moralne i ekonomske bezbednosti svoje porodice. U patrijarhalnom društvu, kakvo je i srpsko društvo žene se prepoznaju prevashodno po svojoj ulozi u privatnoj sferi.

Danas, preko polovine nezaposleneog stanovništva (oko 500 000 ljudi) čine žene. U Vojvodini, na primer, žene čine 55% ukupno nezaposlenih, 56% ih je medju kvalifikovanim nezaposlenima i one čine 67% od ukupno nezaposlenih sa visokim obrazovanjem(Zaposljavanje u APV, June 2000). Tokom protekle decenije, žene su bile brojne medju žrtvama nacionalističkih procesa u politici, kao i žrtve procesa ekonomskog i ukupnog društvenog kolapsa Srbije. Ukoliko su imale vlast i moć, one su ležale i njihovom značaju simbola nacionalističke politike i, voljno ili nevoljno proizvedenih «majki nacije». One su takođe i medju brojnim žrtvama rayarajućih posledica

³ Nedavno je Vuk Obradović, vodja Socijaldemokratije (jedne od osamnaest partija koje čine pobedničku koaliciju DOS) ustupio je svoje mesto člana republičkog srpskog Parlamenta ženskoj kandidatkinji Olgi Kircanski sa obrazloženjem da time ispunjava zahteve ženskih organizacija (Dragas, 2002).

«nacionalističke histerije» (Bibo, I., 1991). Postojeći jaz izmedju javno proklamovane jednakosti medju polovima i stvarnog položaja žena u socijalističkoj Jugoslaviji i nove postsocijalističke prakse u Srbiji preokrenuo se ka apsolutnoj glorifikaciji ženske tradicionalnije uloge. One su simultano mitologizirane, kao one koje poseduju najdublju nacionalnu esenciju i istovremeno instrumentalizovane kao one koje radjaju, neguju i čuvaju naciju, ali usvemu ostalom ostaju nevidljive (Papic, Z., 1994). U takvoj situaciji već utišan, ženski politički glas postao je apsolutni muk, a javna politika prevashodno muška arena.

Jedini politički subjekti, koji su odbijali zločine izvršene u ime nacionalizma, ratne i nasilničke politike, bili su članovi malih partija, kao i mirovnih i feminističkih grupa. Uopšteno govoreći, njihove porodnjene političke akcije ostajale su neefikasne. Ta činjenica je posebno bila bolna u uslovima rata. Porast nasilja prema ženama, u ratnim područjima, kao i u područjima relativnog mira, retko je razmatrana u javnom diskursu. Samo male ženske grupe bavile su se ovim problemima.⁴ Jedna od tih grupa, Žene u crnom, sačinile su, povodom sedme godišnjice njihovih antiratnih aktivnosti, u oktobru 1998, document “Ja priznajem” u kojem priznaju da su one te koje brinu o svima onima drugih nacionalnosti, boja, rasnih i seksualnih orijentacija, dok “patriote” brinu samo o sebi (Žene u crnom, pamflet, 1988).⁵

Tokom kasnih devedesetih godina situacija u Srbiji je postala još teža. Što se tiče žena, gubitak posla i teškoće u nalaženju novog posla, generalno gledano, otežavali su i ženski položaj kod kuće (Blagojevic, M., 1955, Papic, Z., 2000). Mnoge žene prihvatile su najpatrijarhalnija očekivanja – da žrtvuju sebe u ime “spasa nacije”. One izjednačavaju preživljavanje sopstvene porodice sa “spašavanjem nacije”. Mada žene u kući rade napornije i teže od muškaraca, one nemaju kompenzaciju za svoj rad. Čak je i ne očekuju. Žene ostaju zarobljene u svojim ulogama žena i majki i bivaju istisnute iz ekonomске i političke sfere (Djuric-Kuzmanovic, 1995). Sve ove manifestacije

⁴ Najpoznatije ženske grupe u Srbiji jesu: Žene u Crnom, Autonomni ženski centar protiv seksualnog nasilja i Centar za ženske studije. One su se pretežno borile protiv rata, nacionalističkih politika i njihovih efekata na žene, ali nisu uspevale da privuku masovniju pažnju javnosti.

⁵ One su “priznavale”, kao da su činile kriminalne akte time što su imale i pokazivale uvažavanje sa sve muškarce i žene, iako to u javnosti nije bilo popularno. Zvanična ideologija je proklamovala da su Srbi jedine žrtve u ratovima u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Prema tome, u takvim okolnostima, Žene u crnom su bile veoma hrabre.

društveno-političkog kolapsa ja razumem kao od strane države organizovane poteze nasilja usmerene prema ženama.

Žene i tranzicija u Vojvodini i Srbiji: sadašnje stanje i budući trendovi

Prelazak Srbije iz stanja diktature i izolacije, ka demokratski uredjenom društvu u budućnosti kreira novi prostor i za eventualne egalitarnije oblike tranzicije. Pobeda Demokratske opozicije Srbije (DOS) na saveznim izborima u septembru 2000., označila je početak demokratskih reformi u Saveznoj republici Jugoslaviji i kraj medjunarodne izolacije. Anti-Miloševićev plebiscit na saveznim izborima, protesti i demokratska revolucija u oktobru 2000 godine, i potom obavljeni parlamentarni izbori u Srbiji, potvrđuju kraj poslednjeg autoritarnog režima u Evropi. Ali konsekvene njihove vladavine jasno su vidljive i bolne i biće teško lečiti ih. Iskustva drugih bivših zemalja u tranziciji upozoravaju na mnoge potencijalne teškoće i na neke bolne konsekvene. Tranzicija je u Istočnoj Evropi, u ekonomskom smislu, generalno značila liberalizaciju birokratskog upravljanja ekonomijom, reprivatizaciju širokog obima i ekonomsko prestrukturiranje privrede (Djuric-Kuzmanovic & Zarkov, 1998). U slučaju Srbije, radikalna reforma postojećeg mešovitog ekonomskog sistema, ka onome koji bi bio daleko više orijentisan prema tržištu neophodno će integrisati tržišne faktore kao što su rad, kapital i gotove robe, što je na nivou čitavog društva posmatrano težak zadatak.

U izvesnoj meri moguće je predvideti kako će tranzicija ka tržišnoj ekonomiji u Srbiji uticati na poziciju žena na tržištu rada.⁶ Na žalost, ako razvojne strategije nisu osetljive na problematiku rodnosti, njihove procene ne mogu biti dobre. Istraživanja u zemljama Istočne i Centralne Evrope već su potvrdila da je uticaj ekonomске transformacije u tim zemljama na žene negativan, da ona podstiče ženske gubitke na područjima kao što su: zaposlenost, socijalno blagostanje i participacija u političkim procesima (D. Kandiyoti, 2000: 124). U zemlji kao što je Srbija, gde se žene bore da

⁶ Na ponudu ženske radne snage utiče više faktora, medju kojima su: nivo plata, nivo nezaposlenosti, doprinos muškaraca kućnim poslovima, broj dece, državna politika prema porodici i briga o deci, dostupnost kućnih aparata itd.

ostanu zaposlene, ne samo zato da bi osigurale preživljavanje svojoj porodici, već i da bi očuvale sopstvenu ekonomsku poziciju i samopoštovanje, bilo kakvo smanjenje ponude ženske radne snage nije realno očekivati.

Takodje predviđjam da nije ralno očekivati da će povećanje plata koje sobom nosi tržišna ekonomija bezuslovno koristiti i ženama u Srbiji. U razvijenim kapitalističkim zemljama žene još uvek zaradjuju 30% manje od muškaraca sa istim obrazovanjem, radnim iskustvom i rasporedjenim na istim poslovima. Te razlike u platama su generalno gledano, više u privatnom nego u javnom sektoru. U zemljama u tranziciji sektori koji se najbrže razvijaju jesu upravo privatni i uveliko pod dominacijom muškaraca. Stoga je razumno očekivati da će se u budućnosti jaz izmedju muških i ženskih primanja dalje povećavati. U uslovima generalno visoke nezaposlenosti, za očekivati je da će se u promjenjenoj strukturi zaposlenosti povećati udio povremenih, sezonskih i loše plaćenih poslovnih, pri čemu će žene bivati istiskivane čak i iz takvih poslovnih od strane nezaposlenih muškaraca. Visoko obrazovana i specijalistički obučena radna snaga dobijaće nove mogućnosti za zaposlenje u novim sektorima koji doživljavaju ekspanziju, ali to će biti malobrojne ženske dobitnice medju mnogobrojnim ženskim gubitnicama.

Stoga, ja ne mislim da je generalno pitanje za Srbiju danas: da li je razvoj postao prioritet vlade u Srbiji? Bitnijim smatram pitanje: da li će taj razvoj biti opredeljen prevashodno kroz ekonomski rast i strukturne promene ili će biti definisan i kao oblik socijalne pravde? Najsvežiji podaci iz drugih bivših socijalističkih zemalja pokazuju da uopšteno govoreći razvojne strategije koje su one primenile su dovele do zaoštravanja ekonomskih nejednakosti izmedju muškaraca i žena, kao i izmedju samih žena što ujedno otežava i usporava tranziciju jednog broja tih zemalja.

U ovom odeljku prikazala sam Srbiju kao zemlju na početku tranzicije, sa željom da ide napred, ali možda rezistentnu da uči iz grešaka drugih zemalja, pa i iz sopstvene prošlosti. Mogućnost da transformišemo zemlju danas, koju imamo na raspolaganju mora uključiti i senzibilitet prema rodnosti, kao što mora prepoznati doprinos žena srpskom društvu. Isključivanje ženskih potreba u vremenu njihovog velikog potencijala jeste redukovanje šanse Srbije njenog za uspešno pomeranje ka stabilnosti.

Literatura

1. Aslanbeigui, N., Pressman S., Summerfield G., (1994), Women in the Age of Economic Transformation, Gender Impact of Reforms in Post-Socialist and Developing Countries, London and New York: Routledge
2. Asztalos Morell, (1999), Emancipation's Dead-End Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956-1989), Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia 46
3. Bibo, I. (1991) Die Deutsche Hystorie (Frankfurt: Verlag).
4. Bilten G17, No 1, December, 2000, <http://www.g17.org.yu/>
5. Bolcic, S. (1994), Tegobe prelaza u preduzetnicko drustvo: sociologija tranzicije početkom devedesetih, Belgrade: ISIFF
6. Group17 (2000), "Bela knjiga Miloševićeve vladavine" (The White Book of Milosevic's Rule), <http://www.g17.org.yu/>
7. Blagojevic, M. (1955), Svakodnevica iz ženske perspektive, samožrtvovanje i beg u privatnost in: Bolčić S. ed., Društvene promene i svakodnevni život - Srbija pocetkom devedesetih, Belgrade: ISIF
8. Dijkstra, A. G (1997), Women in Central and Eastern Europe: A Labour Market in Transition, in: A. Geske Dijkstra and Janneke Plantenga, Gender and Economics. a European Perspective, London and New York: Routledge
9. Dragas, (2000), "Djindjic ima rok od sest meseci", (Dindjic Has Sixt Months Term), FreeB92 Vesti za 16.01.2001. , <http://www.freeb92-szopennet.org/>
10. Dube, S.C. (1988), Modernization and Development, The Search for Alternative Paradigms, Tokyo: The United Nation University and London and New Jersey: Zed Books Ltd
11. Funk, N., and Mueller, M., eds. (1993), Gender Politics and Post-Communism, Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union
12. Djuric-Kuzmanovic, T. (1995), "From National Economies to Nationalist Hysteria - Consequences for Women", in: Lutz, H., Pxoneix A. and Yuval-Davis N., Crossfires, Nationalism, Racism and Gender in Europe, London: Pluto press

13. Djuric Kuzmanovic, T. (1997), *Dirgovani nerazvoj.(Post)socijalisticko iskustvo i feministicka alternativa*, (Directed non-development; (Post)socialist experience and feminist alternatives), Novi Sad:Expopress
14. Djuric Kuzmanovic, T. and Zarkov, D. (1999). 'Poverty and Directed non-development in Serbia', in: *The Anthropology of East Europe Review: Central Europe, Eastern Europe and Euroasia*, Special Issue: Reassessing Peripheries in Post-Communist Studies, Vol 17, No.2.:31-38, Bloomington, USA
15. Djuric Kuzmanovic, T. and Zarkov, D., (1998), 'Poverty, Social Stratification, and Underdevelopment in Serbia', in London: *Journal of Area Studies, Revolution(s)* , No.13: 184-201
16. Djuric Kuzmanovic, T., forthcoming (2001), Challenging Transition in Vojvodina and Serbia: Gender Inequalities and Restructuring in the Textile Industry
17. Holzner, M.B., Truong, T and Krahl, A. (1997), *Gender and Social Security*, in *Eastern Europe and the Countries of the Former Soviet Union, A Resource Guide*, Den Hague: ISS and NEDA
18. Hutton, W., Giddens, A., eds. (2000), *On the edge. Living with global capitalism*. London: Jonathan Cape, 2000
19. Djordjevic, K., (2001) "Iza kulisa izbora. Zasto žene ne daju svoje glasove ženama" (Beyond the Scenery of the Elections: Why Women Do Not Vote for Women?), Belgrade: Politika, January 6-8th
20. Kandiyoti, D. (2000), *Gender in Transition*, in: UNDP/RBEC Policy Workshop, Beyond transition. Ten years after the Fall of the Berlin Wall, New York: United Nations Development Program, Regional Bureau for Europe and the CIS
21. Lal, D. (1985.), *The Poverty of Development Economics*, Cambridge Mass: Harvard University Press
22. Lazic, M. ed. (1994), *Razaranje društva, jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*, Beograd: Filip Višnjić
23. Markov, S. and Stankovic, F. (1991) 'Žene u preduzetništvu i menadžmentu'. In S. Bolcić, B. Milošević and F. Stanković (eds.) *Preduzetnistvo i sociologija* (Novi Sad: Matica Srpska) pp. 10-16
24. Milivojevic, I. (1994) *Women and University*'. Paper presented at the Workshop

- on Women's Studies, March 1994, Novi Sad, Serbia.
- 25. Myint, H., (1987.), The neoclassical resurgence in development economics: its strength and limitations, in Gerald Meier, ed. 1987, Pioneers in Development: Second series, New York: Oxford University Press
 - 26. Papic, Z., (1994), "From State Socialism to State Nationalism: The Case of Serbia in Gender Perspective", Refuge: Canada's Periodical on Refugees, Vol.XIV, No.3
 - 27. Papic, Z., (2000), "Postcommunism and Gender: War, Nationalist Mutation and the Social position of Women in Serbia "Foros: HESP Summer School Program, reading paper
 - 28. Peric Zimonjic, (2000), "Serb Women Look to New Government For Better Life" Belgrade: InterPressService, November 20th
 - 29. Plut, D., Rosandic, R.et al. (1994) "Ratnistvo, Pariotizam, Patriarhalnost", Belgrade: Centar za antiratnu akciju.
 - 30. Rajacic-Capakovic, J. (2000), "Aktivnosti resora za pitanja žena u Izvrsnom vecu AP Vojvodine" (The Activities of the Department for Women Question at the Executive Council of the Autonomous Province of Vojvodina), Novi Sad
 - 31. SGJ (1991) Statistical Yearbook of Yugoslavia, Belgrade: Savezni Zavod za Statistiku
 - 32. Sukovic, D., (2000) "60 odsto jugoslovena zivi u siromastvu" ("60 percent of Yugoslav People Lives in Poverty", Belgrade: Vecernje novosti, September 6th
 - 33. Transparency International - The 1999 Transparency International Corruption Perceptions Index (CPI)
 - 34. Women in Black, (1988), leaflet, Belgrade
 - 35. Zaposljavanje, (june 2000) Informacija broj 101-00001/2000-02 o stanju u oblasti zaposljavanja u 1999 godini u AP Vojvodini (Information No. 101-00001/2000-02 About the Status in Employment in Autonomous Province of Vojvodina), Novi Sad: Izvrsno vece Autonomne pokrajine Vojvodine
 - 36. Yearbook of Labor Statistics, 1995, Geneva: ILO

DEO DRUGI

1. Pokušaji i počeci privatizacije i tranzicije - efekti na rodne nejednakosti*

U ovom poglavlju objašnjavam efekte tranzicije i privatizacije u Vojvodini i Srbiji na rodne nejednakosti. Stoga najpre, definišem pojmove rodnosti, tranzicije i privatizacije, onako kako se oni ubičajeno koriste Ono što mene zanima u ovom radu, pre svega, jesu odnosi nejednakosti koje u patrijarhalnom miljeu našeg duštva trpi žena u tzv. javnoj sferi, i to u različitim fazama društvenog razvoja:

- od socijalizma i tzv. od strane države dirigovanog nerazvoja
- do tranzicije i privatizacije.

Konačno, u tekstu razmatram karakter rodnih nejednakosti, pre svega na tržištu rada, koje možemo da očekujemo tokom procesa privatizacije.

* Ovo poglavlje predstavlja redigovanu verziju predavanja koje sam održala u Ženskim studijama "Mileva Marić Ajnštajn" maja 2002 godine. Tekst je, pod istoimenim naslovom objavljen u Zborniku radova Više poslovna škole u Novom Sadu, maja 2002 godine.

Društveno konstruisane rodne nejednakosti u patrijarhalnom društvu

Rodnost je termin koji, za razliku od polnosti i seksualnosti, obuhvata sve one razlike između muškaraca i žena koje nadilaze njihove biološke (polne) karakteristike i razlike. Te, društveno konstruisane razlike između muškaraca i žena, proističu iz različitih okolnosti u kojima se muškarci i žene nalaze u nekom društvu ili društvenoj grupi. Prema tome, rodne razlike nisu date nekom društvu, već su promenljive. Ustanovljeni uobičajeni obrasci odnosa između muškaraca i žena različiti su u jednoj Finskoj u odnosu na primer, našu zemlju, ili u odnosu na SAD. Ako se rodne razlike trajno obrću u korist muškaraca, što je uobičajeni slučaj, i ne samo kod nas, onda je reč o patrijarhalom društvu u kojem je žena najčešća žrtva, ili trpi podređenost od strane muškarca, porodice i društva. U patrijarhalnim društvima žena i ženski problemi su nevidljivi. Kada se o ženi govori, u takvim, tradicionalnim, patrijarhalnim i autoritarnim društvima (Kuzmanović, B., 1995, Golubović, Z., 1995), kao što je to slučaj sa našim društvom, onda je to uglavnom u kontekstu uloge na koju se ona najčešće svodi - uloge žene kao majke.

Većina naučnika, praktičara i tzv. običnih ljudi u patrijarhalnom društvu, bez obzira da li je reč o socijalizmu ili tranziciji, društvene fenomene i promene tretiraju kao rodno neutralne. Međutim, čak i tradicionalna ekomska nauka danas sve češće uključuje u svoju analizu ekomske i drustvene stvarnosti ili njenih segmenata i varijablu rodnosti (<http://www.uni-kiel.de/zif/>, 2002-05-13). Međutim, i tada, dakle, za ekonomiste, koji pristaju da vide rodne nejednakosti, ove nejednakosti u javnoj sferi su od svih najvidljivije. Ekonomisti, naime, nejednakosti koje karakterišu ljudsko društvo svode na samo one nejednakosti koje su jasno vidljive, odnosno kvantitativne i merljive, a to onda znači samo na ekomske nejednakosti između muškaraca i žena u javnoj sferi. One obuhvataju rodne nejednakosti na tržištu rada: u nezaposlenosti i zaposlenosti. Za ekonomiste, naime, važi ona izreka da stvarnost posmatraju kroz samo jedno, muško oko; to u stvari znači da sve kategorije koje oni izučavaju, u startu tretiraju kao rodno neutralne, odnosno kao muške (Waring, M., 1989). Stoga feministička kritika njima upućena jeste da treba da otvore i drugo oko kada izučavaju ekomsku stvarnost da bi u toj stvarnosti primetili i ženu.

Za razliku od tradicionalne, alternativna ekonomска teorija odavno je uočila značaj rodnosti u opredeljivanju karaktera i tempa društvenog razvoja. Feministkinje koje se bave razvojem tako, naglašavaju da razvoj, u smislu dušvenog razvoja i napretka, može biti ostvaren samo ukoliko nisu ugroženi tzv. spoljni i unutrašnji limiti razvoja.⁴³

S druge strane, danas, usred globalizacije, postalo je opšteprihvaćeno da one politike razvoja koje ne uzimaju u obzir rodnost ne mogu biti uspešne sa širem društvenog stanovišta. Iz specifičnih razloga, danas i Međunarodni monetarni fond i Svetska banka takođe insistiraju na kriterijima rodne jednakosti (gender equality). Uočeno je, naime, da se društveni razvoj uspešnije realizuje u zemljama koje u svojim razvojnim strategijama, takođe insistiraju na smanjivanju rodnih nejednakosti, te da su upravo najsiromasnije one zemlje u kojima rodne nejednakosti ostaju visoke (<http://www.worldbank.org/gender/prr/wp.htm>, 2002-05-3).

Rodne nejednakosti u društvu od strane države dirigovanog nerazvoja – od socijalizma do tranzicije

Feministkinje teoretičarke su već uveliko objasnile da je i pored proglašene jednakosti polova, u socijalizmu takođe bila prisutna rodna nejednakost. Od žena se naime, očekivalo da prihvate ravnopravnu ulogu sa muškarcima u sferi rada, kao i u izgradnji socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, ali da pri tome tradicionalno-patrijarhalna struktura porodičnih i društvenih odnosa ostane manje-više netaknuta (Zarkov,). U takvim okolnostima, žene su, svoja u socijalizmu steklena prava dobrom delom doživljavale kao dodatnu obavezu. Čak i kada je reč o toliko pominjanoj jednakosti sa muškarcima u pogledu plata u socijalizmu za isti rad - i tu su žene prestale da imaju iluzije da su jednako plaćene (Puzigaća. M., 200). One jesu, za razliku od svojih koleginica sa Zapada, imale istu nadnicu za isti kvantitet i kvalitet rada (one druge su

⁴³Spoljni limiti razvoja odnose se na mir i opstanak same planete. Unutrašnji limiti razvoja određeni su sposobnošću društva da zadovolji osnovne (egzistencijalne) potrebe svojih članova. Razvoja, dakle, nema ako su ugroženi mir i opstanak planete i ljudi, kao i sposobnost ljudi da zadovoljavaju svoje potrebe. Dalje, shodno tom alternativnom promišljanju razvoja, preciznije, shodno konceptu Drugog, humanog razvoja, razvoj koji se realizuje unutar tako postavljenih limita može se dalje vrednovati kao manje ili više bolestan, odnosno zdrav razvoj (What Now, 1975).

bivale plaćane oko 30% manje od muškaraca), ali su zato češće od muškaraca raspoređivane na poslove sa nižom stručnom kvalifikacijom od one koju već poseduju. Takođe, uočena je i pojava tzv. feminizacije siromaštva u određenim privrednim granama i delatnostima. Žene su bile ili postaju relativno više zaposlene u onim industrijama, poput tekstilne, i delatnostima, poput zdravstva i obrazovanja, koje su slabije plaćene, ali nove profesije koje sve više osvajaju žene, takođe, postaju sve slabija plaćene (Đurić Kuzmanović, 1995).

Danas je već postalo opštepoznato da tranzicione promene dovode do pogoršavanja ukupno socijalnog statusa žena, kao i do širenja rodnih nejednakosti⁴⁴.

Tranzicija, dakle, obuhvata kompleksne političke i ekonomске promene. Tako,

1. Tranzicija u političkom smislu, podrazumeva prelazak iz partijske države i autoritarnog političkog sistema u sistem demokratije, najčešće sistem parlamentarne demokratije.
2. Proces tranzicije u ekonomskom smislu, obuhvata sve one promene kojima se omogućava prelaz iz centralističko-planske privrede u privrednu tržišnog tipa.

U slučaju Srbije, dakle, reč je o prelasku iz:

- delimično napuštenog privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja, ozvaničenog Ustavom iz 1974 godine i
- postsocijalističkog, dirigovanog nerazvojnog tipa koji je trajao od 1990-2000 godine,
- u tržišnu privredu.

Deceniju od 1990 do 2000 nazivam periodom **od strane države dirigovanim nerazvojem društva**. On obuhvata različite ekonomске, ali i ne samo ekonomске, mere koje je država preduzimala, tokom protekle decenije, kojima je sprečavala i odbijala

⁴⁴ Pod tranzicijom se od pada Berlinskog zida 1989 godine uobičajeno podrazumeva proces promena celokupnog društveno-ekonomskog sistema i miljea kroz koji prolaze (ili su prošle) sve zemlje tzv. bivšeg socijalizma, odnosno zemlje Istočne i Centralne Evrope. Od 5. oktobra 2000 godine i naša zemlja se konačno, zvanično priključila tom procesu. Neću ovom prilikom ulaziti u debatu o tome da li je naša zemlja tokom protekle decenije: odgađala, započinjala ili odbijala tranziciju. Najbliža sam uverenju da je treća opcija - odbijanja tranzicije najbliža istini. Predhodna socijalistička vlada je vodila aktivnu kampanju u medijima protiv tranzicije, veličajući svoje "uspehe" u neprihvatanju tranzicije i prenaglašavajući cenu koju plaćaju zemlje u tranziciji.

tranziciju. Takav društveni kontekst proizveo je odsustvo normalnih uslova za realizaciju potencijala svih ljudi, ali je takođe kreirao i složene i delom posebne posledice za žene. Reč je o **kontekstu rodne nejednakosti i muške dominacije**, koji je, tokom devedesetih godina, od strane države podržavan i favorizovan kroz:

- nedostatak opšte kulture nenasilja;
- odsustvo normalnih socijalnih struktura na račun tzv.'fasadnih institucija'; kao i
- kroz ukupno razaranje društva kao posledicu svega predhodnog.

Takav vladajući ekonomski i socijalni sistem u Srbiji bio je prisutan kako u domaćinstva, tako i na tržištu i u društvu. Tako su, patrijarhalni društveni odnosi i patrijarhalni sistem vrednosti, zajedno sa seksizmom, predstavljali osnovu na kojoj je nacionalizam, tokom poslednje decenije, konstruisao žene kao simbol svoje politike⁴⁵. Žene su iskusile bolne konsekvene tog procesa koje je tokom protekle decenije proizvodio Miloševićev režim, naravno uz pomoć određenih spoljnih faktora i okolnosti. Žene su o(p)stajale kao dvostrukе žrtve nasilja: od strane Muškarca i od strane Države. To je bilo, kako ga ja nazivam, stanje od strane države organizovane dominacije nad ženama. Kroz masovne medije, kao i kroz predhodni Srbijanski parlament i druge institucije, država je podržavala ovaj porast maskulinizma i nacionalističkog tretmana žena kao majki, koji je njih sputavao da iskažu svoje ukupne potencijale.

Pokušaji privatizacije i efekti na rodne nejednakosti

Bez obzira na različite modele i tempa privatizacije razlicitih zemalja u tranziciji svuda je to proces koji označava napuštanje monopolâa državne (kod nas društvene svojine) i prelazak na privatnu svojinu i druge različite oblike mešovite svojine. Srbijansko, kao i predhodno socijalističko, jugoslovensko iskustvo u privatizaciji je specifično. Neki pedantni teoretičari privrednog sistema (Horvat, B., 1984) izračunali su da se jugoslovenski ekonomski sistem tokom socijalizma reformisao čak 17 puta. Toliko su puta rađene reforme ekonomskog, odnosno privrednog sistema, da je čak postao manir

reformisanja da bi stvari ostajale po starom. Međutim, kada je svojina u pitanju, bilo je daleko manje promena:

1. 1945 različitim postupcima nacionalizacije je ukinuto privatno vlasništvo i uvedeno **državno vlasništvo** nad sredstvima za proizvodnju,
2. 1950 godine, Zakonom o predaji preduzeća i viših privrednih udruženja na upravljanje radnim kolektivima, državna svojina transformisana je u **društveno vlasništvo**. Promoteri socijalističkog samoupravljanja očekivali su afirmaciju i proširenu reprodukciju društvenog vlasništva, u skladu sa priželjkivanim stalnim jačanjem socijalističkih samoupravnih društveno ekonomskih odnosa. Brojne reforme jugoslovenske ekonomije i društva, preduzimane narednih decenija, tokom socijalizma, ostavljale su nedirnutim ključna proklamovana prava socijalističke razvojne ideologije: pravo na rad, punu zaposlenost i duštvenu svojinu (Djurić Kuzmanović, 2001),
3. Prema Ustavu iz 1974 **društvena svojina definisana je kao nesvojina** - njen titular je ostajalo čitavo društvo, a cena njene upotrebe nedefinisana,
4. Usvajanjem Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, 1983, po prvi put se **društvena svojina počela tretirati kao društveni kapital**, dakle zagovaralo se jasno utvrđivanje cene upotrebe društvenog kapitala. Međutim, i ovaj kompromisni dokument, koji nije tražio ukidanje društvenog vasništva, niti uvođenje privatne svojine, prećutno je napušten već 1986 godine,
5. Tek tzv. Markovićeva reforma iz 1988 i Zakon o preduzeću tada usvojen, označili su **proces napuštanja društvene svojine**. Ovaj Zakon je, naime, po prvi put, insistirao na jednakom tretmanu svih oblika svojine i zalagao se da redosled značaja različitih oblika svojine utvrdi samo tržište. Kao što je dobro poznato i ta reforma vlasništva je uskoro napuštena - a ratovi najpre u Sloveniji, potom u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini zamenili su priče o tome šta je čije.
6. Proces vlasničke transformacije u SR Jugoslaviji, odnosno Srbiji, započet je usvajanjem Zakona o preduzećima 1988., odnosno njegovim izmenama 1989. i 1990. Savezni propisi su stimulisali proces privatizacije i favorizovali ulogu zaposlenih u preduzećima kao subjekata ovog procesa. Međutim, republički

propisi su, pak, proces vlasničke transformacije obeshrabivali i ponovo osnaživali ulogu države, kao subjekta u ovom procesu. Država Srbija je, naročito u 1992. godini intenzivno pretvarala drušvenu svojinu u javnim preduzećima u državno vlasništvo. Od takvog modela ekonomskog upravljanja imala je koristi prvenstveno vladajuća elita.

Istovremeno, promene, koje smo naslovili tranzicijom i privatizacijom, uveliko se od 1989 godine odigravaju u Istočnoj i Centralnoj Evropi, kao što se uveliko propituju i njihovi visoki socijalni troškovi i drugi, manje očekivani efekti. Srbija, tokom devedesetih godina odoleva tranziciji, ali istovremeno proživljava burne, dramatične i radikalne društvene promene. One svoj sintetički izraz nalaze u drastičnom osiromašenju stanovništva, većem od socijalne cene koju, kao ljudski trošak tranzicije, plaćaju pomenute bivše socijalističke zemlje Evrope. Od pozicije srednje razvijene evropske zemlje koju je ostvarila, posebno u periodu pedesetih godina prošlog veka, kada je ostvarivala izrazito visoke stope rasta, SR Jugoslavija, tokom devedesetih godina prošlog veka, pada na samo začelje evropske razvojne lestvice (Madžar, Lj., 1990).

Iskustvo tranzicije i očekivani rodni efekti

Dosadašnje tranzicione reforme ovih zemalja, uglavnom su se odvijale u dve faze, odnosno, počivale su na dva komplementarna programa:

1. Stabilizacije i
2. Strukturnih reformi.

Stabilizaciona politika se pretežno usmeravala na tražnju u cilju smanjivanja inflacije i spoljnog deficit-a. Stabilizaciona politika treba da obezbedi tzv. stabilne makroekonomiske temelje, pre svega stabilnost cena, nacionalnoj ekonomiji koja kreće u strukturne reforme. Strukturalna politika se prvenstveno usmerava na ponudu i efikasnost korišćenja resursa, kao i na reforme u pojedinačnim sektorima poput trgovine, industrije, finansijskog sektora.

Dosadašnje iskustvo različitih zemalja, koje su preduzimale reformske pokušaje okretanja ka tržištu, pokazuje da je najsigurniji put tanzicije ka razvoju, poboljšanje

politike u mnogim aspektima, ali i prihvatanje nekoliko opših principa i iskustava (World Development Report, 1991):

1. Obezbeđivanje stabilnih makroekonomskih temelja
2. Konzistentan i celovit paket reformskih mera
3. Oročavanje i optimiziranje brzine reforme
4. Simultanost i efikasno sekpcioniranje reforme
5. Socijalni konsenzus i program
6. Usklađenost sa institucionalnim kapacitetima društva
7. Smanjivanje uloge države i obima državne uključenosti u ekonomske tokove
8. Demokratičnost režima
9. Smanjivanje korupcije

Neki od tih uslova su od manje, neki od veće, a neki od kritične važnosti za uspeh reforme. Na primer, u slučaju procenjivanja važnosti demokratičnosti Vlade za uspeh reformskog projekta, nije pouzdano empirijski potvrđeno da su demokratske zemlje uspešnije u sprovođenu reformi od onih autoritarnih, ali je nesumljivo da je njihov razvojni uspeh kompleksniji i dugoročniji. Naime, autoritarne zemlje, takođe, mogu ostvarivati čak i brži privredni rast od demokratskih zemalja, ali ne mogu biti uspešnije u društvenom razvoju kao što je to slučaj sa demokratskim zemljama (World Development Report, 1991).

Usvajanje Zakona o radu i Zakona o privatizaciji ozvaničili su početak tranzicije našeg postojećeg ekonomskog sistema ka ekonomiji sa integralnim tržištem kojeg čine: faktori (rad i kapital) i gotova dobra. Iako se oblici i sadržaji reformi u Istočnoevropskim zemljama razlikuju od zemlje do zemlje, sličnost u položaju žena je već zapažena (Funk, N. and Mueller, M., 1993., Aslanbeigui, N., Pressman S., Summerfield G., 1994.). Svako istraživanje potvrđuje da su reforme doprinele pogoršanju društvenog položaja žena. Naime, tokom tranzicije, zvanična socijalistička ideologija rodne jednakosti i ženske emancipacije u zemljama u tranziciji se odbacuje, jer se doživljava se kao deo represivnog socijalističkog sistema... S druge strane, diskurs tržišne ekonomije koji je u ovim zemljama uveden i dalje jača, besplatno porodiljsko bolovanje i dečju zaštitu kao i druge pogodnosti koje su bile ženi na raspolaganju tokom socijalizma, doživljavaju se od strane Vlade i privatnih poslodavaca kao netržišne i time suvišne kategorije, koje nije

potrebno duže garantovati od strane države. Takva refeminizacija odgajanja budućih naraštaja ponovo gura ženu u privatnost i potencijalnu potčinjenost.

Okretanje ka tržišnoj ekonomiji, naime, podrazumeva i snažne zahteve za povećanjem produktivnosti rada (dakle za doslednim poštovanjem principa da se ista vrednost proizvodnje ili prometovanja roba ili usluga obavi sa manje utrošenog rada, izraženo bilo kroz broj zaposlenih, bilo kroz broj realizovanih radnih sati). Doduše, male privatne kompanije povećavaće tražnju za radom, ali to iz više razloga, ne može bitno uticati na broj nezaposlenih. Tranzicione promene i privatizacija vodiće daljem porastu nezaposlenosti žena, prvenstveno kao posledica ukrštanja dva suprotna trenda: opadanja tražnje za ženskim radom i povećanja ponude ženske radne snage. Povrh toga, traznja za radnom snagom od strane malih privatnih preduzeca ce se povecavati, ali to nece imati znacajniji uticaj na nivo nezaposlenosti. Sve u svemu, neki pozitivni efekti ovih promena mogu se ocekivati, ali oni nece svima doneti koristi. Pored toga, sve ove promene imaju svoj time-lag (vremensko kasnjenje). Na kratak rok posmatrano, nezaposlenost ce ostati visoka, a plate radnika niske. U uslovima visoke stope nezaposlenosti, mogu se ocekivati strukturne promene u zaposlenosti. Takve promene, verovatno ce voditi ka vecoj dostupnosti povremenih, sezonskih i nisko-placenih poslovna. Cini se da ce zene bivati istiskivane cak i iz takvih sansi za zaposlenje i to od strane nezaposlenih muskaraca. Visokoobrazovane i specijalisticki obucene zene⁴⁶ jos uvek imaju sanse za zaposlenje u sektorima koji dozivljavaju ekspanziju. Medjutim, mozemo se nadati samo malobrojnim dobitnicama medju mnogobrojnim zenskim gubitnicama tokom ocekivanih ekonomskih promena (Djurić Kuzmanović, 2002).

Literatura:

1. Aslanbeigui, N., Pressman S., Summerfield G., (1994), *Women in the Age of Economic Transformation, Gender Impact of Reforms in Post-Socialist and Developing Countries*, London and New York: Routledge

⁴⁶ Naime, empirijski je potvrđeno da svaka dodatna godina obrazovanja povecava zarade zaposlenih. U tranzicionim ekonomijama ovo povecanje iznosi izmedju 4 i 5%, dok je u razvijenim trzisnim ekonomijama to povecanje iznosi 11% (Krstic, G., Stojanovic, B., 2001: 70).

2. Announcement and Call for Papers, GENDER - FROM COSTS TO BENEFITS
6th Symposium on Gender Research, Christian-Albrecht University at Kiel, Germany
(<http://www.uni-kiel.de/zif/>, 2002-05-13)
3. Country Profile for Yugoslavia, (2002), in TransMONEE,
(<http://www.eurochild.g1.ac.uk/Documents>) (2002)
4. Funk, N. and Muller, M., eds, 1993, *Gender Politics and Post-Communism*, New York: Routledge
5. Golubović, Z. red., 1995, Kuzmanović, B., Vasović, M., *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i «Filip Višnjić»
6. Horvat, B., 1984, *Jugoslavenska privreda 1965-1983. Prognoze i kritike, Prijedlozi i rješenja*, Ljubljana, Zagreb: Cankarjeva založba
7. Djuric Kuzmanovic, T. (1997), *Dirigovani nerazvoj, (post) socijalisticko iskustvo i feministicka alternativa*, Novi Sad: Expres
8. Đurić Kuzmanović, 1995, From National Economies to Nationalist Hysteria - Consequences for Women in: H. Lutz, A. Phoenix and N. Yuval-Davis, eds., *Crossfires. Nationalism, Racism and Gender in Europe*, London: Pluto Press, pp.121-141
9. Djurić Kuzmanović, 2001, *Ekonomika Jugoslavije, ekonomika razvoja i tranzicije*, Novi Sad: Alef
10. Krstic, G., Stojanovic, B., 2001, *Osnove reforme trzista rada u Srbiji*, Beograd, Smederevska Palanka: Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd: Ekonomski institut
11. Kuzmanović, B., 1995, Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika, u: Golubović, Z., red., Kuzmanović, B., Vasović, M., *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i «Filip Višnjić»
12. Lazić, M.(ed) *Račji hod. Srbija u transformacionim procesima*, Beograd: Filip Visnjić
13. Madžar, Lj, 1990, *Suton socijalističkih privreda*, Beograd: Ekonomika i Institut ekonomskih nauka

14. Milić, A. (1993), 'Women and the Nationalism in Yugoslavia', in: Funk, N. and Muller, M., eds., *Gender Politics and Post-Communism*, New York: Routledge
15. UNICEF (1997) *Women in Transition*. United Nations Children's Fund International; <http://eurochild.gla.ac.uk/Documents/monee/pdf/SUMMARY-6.pdf>.
16. Waring, M., 1989, *If Women Counted. A New Feminist Economics*, London: Macmillan
17. What Now, 1975, Development Dialogue, No 1/2, Uppsala: Dag Hammarskjold Foundation
18. World Bank Gender and Development Working Paper Series, (<http://www.worldbank.org/gender/prr/wp.htm>).
19. World Development Report, 1991, Washington DC: World bank, Oxford University Press
20. Zakoni o privatizaciji, 2001, Beograd: Sluzbeni glasnik
21. Zakon o radu, 2001, Beograd: Sluzbeni glasnik republike Srbije
22. Zarkov, D., 1999, "Yugoslav Socialism/ Yugoslav Nacionalism" in: Zarkov, D., 'From Media War' to 'Ethnic War'. The Female Body and the Production of Ethnicity in Former Yugoslavia (1986-1994), University of Nijmegen, Centre for Women's studies

2.

**Istraživanje rodnih nejednakosti u industriji odeće u
Vojvodini: slučaj „Noviteta“**

3.

Tranzicija, privatizacija i rodnost u Srbiji – uticaj na tržište rada*

U ovome radu istražujem uticaj privatizacije i strukturalnog prilagođavanja na rodne nejednakosti u Srbiji. Pre svega, proučavam relativno ekonomsko blagostanje žena u Srbiji za vreme procesa tranzicije i reforme tržišta rada. Podaci iz ostalih post-socijalističkih zemalja, kao i moja analiza situacije u Srbiji, pokazuju tzv. 'paradoks demokratije'. Naime, tranzicija zaoštrava ekonomске nejednakosti između žena i muškaraca, kao i među ženama, naročito u pogledu mogućnosti zaposlenja.

Tako, za vreme procesa transformacije u Srbiji, puna zaposlenost više neće biti garantovana. Za očekivati je da će tranzicija u Srbiji dovesti do povećane nezaposlenosti, kao rezultat opadajuće tražnje za radom s jedne i povećane ponude rada, s druge strane. U uslovima opšte visoke stope nezaposlenosti, mogu se očekivati i strukturne promene u zaposlenosti ka naglašenijem značaju privremenih, sezonskih i malo-plaćenih poslova. Pri tome, nezaposleni muškarci potiskuju žene čak i iz takvih mogućnosti zaposlenja. Izvesni pozitivni efekti svih ovih promena mogu se očekivati, ali one neće svima donesti koristi. Pored toga, sve ove promene imaju svoje time lag (vremensko zaostajanje). U

* Rad je prezentovan na Međunarodnoj konferenciji "Uticaj privatizacije i struktturnog prilagođavanja u zemljama u tranziciji na ekonomski i društveni položaj žena", Subotica, Jugoslavija, Februar 22-24, 2002. Rad publikovan u: Papels del Este, Transiciones postcomunistas, Universidad Complutense Madrid, No 4, (2002), <http://www.ucm.es/cee/papels>

kratkom roku posmatrano, nezaposlenost će ostati visoka, a plate radnika niske. Visoko obrazovanim i visoko obučenim ženama, mogu se ukazati nove mogućnosti zaposlenja u novim sektorima koji doživljavaju ekspanziju. Međutim, u očekivanim ekonomskim promenama, među mnogim gubitnicama, možemo očekivati samo nekoliko pobednica.

U ovome radu koristim teorijsku perspektivu Rodnost i razvoj (Gender and Development - GAD). Naime, primenjujući teorijsku perspektivu koju nudi koncept Žene i razvoj (WAD) analiziram odnos između žena i razvoja, a primenjujući koncept Žene u razvoju potvrđujem njihov podređen položaj u razvoju. Napokon, usvajajući koncept Rodnosti i razvoja (GAD) uočavam značaj doprinosa muškaraca u ovom procesu. Ulogu muškaraca u razvoju, posmatram od njihove uloge kao prepreke razvoju žena i stimulatora rodne podredjenosti do njihovog strategijskog rodnog partnerstva.

Odbijanje tranzicije u Srbiji tokom devedesetih godina i odsustvo tržišta rada

Za razliku od mnogih zemalja u tranziciji, Srbija tek nedavno započinje proces radikalnih promena u ekonomiji i društvu. Tokom 90-tih godina, osnovna karakteristika iskustva razvoja u Srbiji, bila je odbijanje tranzicije⁴⁷ i dirigovani nerazvoj ekonomije i društva (Đurić-Kuzmanović, 1997). Tokom 90-tih, vlast u Srbiji je odbijala reforme koje bi vodile ka tržišnoj ekonomiji i parlamentarnoj demokratiji, stvorivši kontekst dirigovanog nerazvoja, sa izrazito negativnim, čak razarajućim ekonomskim posledicama, tj. ekonomskim haosom (Lazić, 2000:10) i političkim uslovima rata i nacionalizma (iznutra) i izolacije (spolja). Ovakav kontekst, koji je stvarao i podržavao odsustvo normalnih uslova za “ostvarivanje sopstvenih potencijala”, doveo je i do složenih i delimično specifičnih posledica za žene. Bio je to kontekst od strane države

⁴⁷ Termin “tranzicija” koristim u značenju u kojem je prihvaćen u istočnoj i centralnoj Evropi: to je proces transformacije postojećeg ekonomskog i društvenog sistema u tržišnu ekonomiju, zasnovanu na privatnom vlasništvu i parlamentarnoj demokratiji. Stoga, tranzicija obuhvata liberalizaciju birokratskog upravljanja ekonomijom, široku reprivatizaciju i ekonomsko restrukturiranje. Čak i u ovako tradicionalnom i ograničenom pristupu, Srbija u periodu 90-tih ne ulazi u takve okvire.

podržavane rodne podredjenosti⁴⁸, kao “nedostatak specifične kulture ne-nasilja” i odsustva normalnih društvenih struktura i razaranja društva, kao posledice svega toga.

Odsustvo ekonomске tranzicije u Srbiji, može se posmatrati na osnovu:

- nepromenjene strukture ekonomске aktivnosti,
- malog udela privatnog sektora u ukupnoj privredi i zaposlenosti,
- neznatnog opadanja zaposlenosti u odnosu na značajno smanjenje društvenog proizvoda⁴⁹.

Više od pedeset godina, tržište rada i kapitala u Srbiji je izvitopereno funkcionalo. Za to vreme, socijalistička država nije napustila ideal pune zaposlenosti, kao ni princip raspodele prema poslu, iako je stvarnost potvrđivala da ona nije ostvarena. S druge strane, ekstremno niske zarade i dugoročna nezaposlenost bili su naša realnost. Socijalistička ekonomска politika vodila je neodgovarajuću alokaciju raspoloživih resursa, što je dovelo do viška radne snage, kapaciteta i potražnje izvesne robe. Na primer, cene proizvodnih faktora, predstavljalje su potpuno drugačiji odnos produktivnih faktora u odnosu na njihovu raspoloživost. Naime, radna snaga, kao relativno obiman produktivni faktor, poskupljavana je povećanjem poreza, dok je kapital, kao veoma redak produktivni faktor, pojeftinjaván putem negativne kamatne stope (Đurić Kuzmanović, 1986).

Učešće žena na tržištu rada u socijalističkim ekonomijama, pa i u ekonomiji Srbije, znatno je veće od onoga, koji je ostvaren u zapadnim kapitalističkim zemljama. Tako visoko učešće žena na socijalističkom tržištu rada, rezultat je socijalističke razvojne ideologije, koja je promovisala rodnu jednakost, i razvojnog cilja pune zaposlenosti.

⁴⁸ Podređeni položaj žena je posledica artikulacije dva sistema hegemonije: patrijarhata i ekonomskog sistema dominacije (Morell, A., I., 1999). Ovakav položaj žena se dogodio uprkos tome što je bivša socijalistička država za jedan od glavnih ciljeva javno proklamovala društvenu jednakost. Prema bivšoj socijalističkoj državi, humanizacija se može postići učešćem radnika u procesu društvene reprodukcije i istovremenom nestajanju države, najpre iz ekonomije, a zatim i iz ostalih sfera društvenog života. Oba principa su posebno predstavljena u socijalističkom projektu emancipacije žena. Tako, žene treba da se ponašaju kao ravноправни akteri u razvoju socijalističke ekonomije i društva u celini, ali i kao zaštitnice i hraniteljice mlađih i budućih generacija. Međutim, prema novijoj feminističkoj literaturi o emancipaciji žena u socijalizmu, žene nisu bile ravноправni partneri, ni u javnoj, ni u privatnoj sferi. Patrijarhalni režim dominirao je životima žena kod kuće, a njihov položaj u ekonomiji i politici bio je daleko od idealnog.

⁴⁹ U poslednjih deset godina, društveni proizvod Srbije je smanjen za 4,5%, a nezaposlenost za samo 14,6% (Krstić, G, Stojanović, B., 2001:48).

Danas je poznato da je takva interpretacija rodne jednakosti uglavnom pojednostavljena. Istraživanja relativnog položaja žena u javnoj sferi, tj. na tržištu rada, u vreme socijalizma, potvrdila su postojanje rodne nejednakosti kao i podredjenosti žena (Funk, N., and Mueller, M., 1993., Aslanbeigui, N., Pressman S., Summerfield G., 1994, Holzner, M.B., and Krahil, A. 1997). Takodje, zapažena je izrazita međuzavisnost između žena u javnoj sferi, tj. na tržištu rada i rodne podele rada u privatnoj sferi. To potvrđuje da je ideologija patrijarhata u socijalizmu uglavnom ostala neupitna.

U socijalizmu, rodne nejednakosti u javnoj sferi, uglavnom se odnose na:

- Veću koncentraciju ženske radne snage u slabije plaćene ekonomске sektore (Đurić-Kuzmanović, T., 1995, 2001),
- Sporije hijerarhijsko unapređivanje žena (Markov, S., Stanković, F., 1991), i
- Rodnu razliku u platama (Krstić G., Stojanović B., 2001).

Dirigovani nerazvoj u Srbiji tokom devedesetih i glavne karakteristike tržišta rada

Tokom 90-tih, ekonomski sistem u Srbiji bio je kvazi-tržišni i strukturalno deformisan. Takav ekonomski sistem, tj. dirigovani nerazvoj, nije doveo ni do ekonomskog rasta, ni do ekonomске efikasnosti (Đurić-Kuzmanović, 1997). Umesto toga, podržavao je kriminal, korupciju i rentiranje (Vukotic, V., et al., 2000, Antonic, D. et al., 2001). Ovakvi uslovi su uticali i na tržište rada. Štaviše, doveli su do:

- Odsustva formalnog i jačanja neformalnog tržišta rada;
- Niske iskorišćenosti i mobilnosti radne snage;
- Masovne otvorene i pravidne nezaposlenosti⁵⁰ i visoke dugoročne nezaposlenosti;
- Visokog učešća omladine i žena u ukupnoj nezaposlenosti;
- Niskih plata i visokih dispariteta u platama izmedju zaposlenih sa istom ili sličnom stručnom spremom;
- Masovnog siromaštva i

⁵⁰ Pravidna nezaposlenost odnosi se na ljude zaposlene u formalnoj ekonomiji, ali koji nemaju šta da rade. Pravidna nezaposlenost u državnom i društvenom sektoru privrede u Srbiji, procenjena je na 30% zaposlenih, tj. preko 700 hiljada ljudi (Poštarac, A., 1998). Istovremeno, pravidna nezaposlenost premašila je ideo otvorene, tj. zvanično registrovane nezaposlenosti.

- Brain drain-a (odliva mozgova)⁵¹.

U poslednjih deset godina, prilagođavanje zaposlenosti opadajućoj ekonomskoj aktivnosti nije učinjeno kroz otpuštanje viška zaposlenih. Umesto toga, prilagođavanje je sprovedeno kroz:

- veliko smanjenje realnih zarada,
- povećan broj zaposlenih na plaćenom ili neplaćenom odsustvu,
- povećan broj penzionera, kao i kroz
- povećano učešće zaposlenih na neformalnom tržištu rada.

Osnovna karakteristika tržišta rada u Srbiji jeste njegova podela na formalno i neformalno. Na taj način, ublažen je pad životnog standarda, a izbegнутa društvena tenzija. Društvena stabilnost je osiguravana velikim smanjenjem produktivnosti rada u formalnom sektoru, velikim porastom latentne nezaposlenosti i širenjem neformalnog tržišta rada. Na primer, tokom 90-tih, između 2, 1 i 2, 2 miliona ljudi bilo je zaposleno u formalnoj ekonomiji Srbije (SGS, 2000). U istom periodu, broj zaposlenih u formalnom privatnom sektoru, povećan je sa 160 na 501 hiljadu ljudi. Konačno, izračunato je da je oko milion ljudi zaposleno u neformalnoj ekonomiji, uglavnom u trgovini, zanatstvu i poljoprivredi (Reintegracija sive ekonomije i razvoj privatnog sektora, 2001). Čak 60, 5% zaposlenih u neformalnoj ekonomiji, već je bilo regularno zaposleno u formalnoj, dok je 20% njih zaista bilo nezaposleno. Jedan od razloga zbog čega zaposleni u privatnom sektoru prihvataju da rade ilegalno, jeste zdravstveno osiguranje, koje stiču radom u formalnom sektoru (*ibid*).

Istovremeno, različiti oblici fleksibilne zaposlenosti, poput: smanjenog radnog vremena, delimičnog zaposlenja, privremenog zaposlenja, posla kod kuće, samozaposlenosti i sličnih nestandardnih oblika zaposlenosti, prisutni su u ekonomiji Srbije sa samo 1-2% od ukupne zaposlenosti (Marsenić, D., 1999: 288). Iako se tokom 2000, povećao udio zaposlenih sa smanjenim radnim vremenom na 5% i onih sa delimičnim zaposlenjem na 1% od ukupno zaposlenih, ovi oblici fleksibilnog zapošljavanja još uvek imaju marginalan značaj u ukupnoj zaposlenosti. Ljudi nevoljno prihvataju zaposlenost

⁵¹ Različite procene o broju ljudi koji su napustili zemlju u poslednjih deset godina, varira između 100 i 450 hiljada (Đurić-Kuzmanović, 2001).

sa smanjenim radnim vremenom, budući da je to uglavnom posledica bolesti ili invaliditeta.

Empirijska analiza zarada⁵² u Srbiji u periodu od 1996. do 2000 (Krstić, G., Stojanović, B. 2001: 24-28) pokazuje da tržište rada u Srbiji nema iste karakteristike kao tržište rada u zemljama u tranziciji tokom prvih godina reforme. Naime, u takvim zemljama, proces tranzicije je doveo do velikog smanjenja stvarnih zarada i do povećanja njihove disperzije. Štaviše, ovaj proces je doveo do povećanja zarada visoko obrazovanih ljudi u odnosu na profile sa nižim stepenom obrazovanja. Nasuprot tome, u periodu 1996-2000, u Srbiji je zapaženo smanjenje stvarnih mesečnih zarada. U stvari, najniže zarade su blago povećane, dok su ostale smanjene. Takođe, izračunati pokazatelji nejednakosti raspodele svih zarada: standardna devijacija i Gini koeficijent, potvrđili su smanjenje ukupne disperzije zarada (ibid: 24).

Osnovna karakteristika formalnog tržišta rada u Srbiji jeste veliki disparitet u zaradama među radnicima istih ili sličnih kvalifikacija u različitim ekonomskim granama. Zarade zaposlenih u Srbiji, više zavise od ekonomске grane u kojoj su radnici zaposleni, nego od njihovog radnog učinka. Tako su 1996. godine, zarade u poljoprivredi i trgovini niže od onih u industriji. Godine 2000, ovim niže plaćenim granama pridružuju se ugostiteljstvo, turizam, prosveta, kultura, kao i zdravstveno i socijalno osiguranje. Takođe, u poređenju sa zaradama u javnom i društvenom sektoru svojine, zarade u privatnom sektoru, povećane su za 30, 9% u toku 1996. godine i za skoro 50% u toku 2000 (Krstić, G. and Stojanović, B., 2001). Konačno, empirijska analiza zarada u privredi Srbije, pokazuje da su u poređenju sa 1996. godinom rodne razlike u platama povećane u toku 2000. Dok su 1996. žene zarađivale 15% manje od muškaraca, ovaj rodni jaz u platama se povećao za 2, 6% u toku 2000 (Krstić, G. and Reilly, 2000).⁵³ Rodni jaz je veći na neformalnom, nego na formalnom tržištu. Žene u Srbiji u 2000, različito su

⁵² Mesečna zarada se uglavnom posmatra kao funkcija sledećih varijabli: pola, starosti, bračnog stanja, obrazovanja, radnog iskustva, zanimanja, ekonomске grane, imovinskog stanja preduzeća i radnih sati. Kvalifikacije su multi-linearne sa stepenom obrazovanja, te se ne uzimaju u obzir.

Kad su mesečne zarade u Srbiji u pitanju, veći broj gore pomenutih varijabli je statistički značajan. Međutim, njihova relativno niska stopa determinacije ukazuje na značaj ne-ekonomskih i institucionalnih faktora u formiranju zarada. Na primer, ukupan efekat ekonomskih grana na zarade u Srbiji je od velikog statističkog značaja.

⁵³ Ovaj jaz se delimično može objasniti varijablama, kao što su: obrazovanje, radno iskustvo, itd. Međutim, druga strana tog jaza, pripisuje se različitom vrednovanju ovih varijabli.

zarađivale na sat na formalnom i neformalnom tržištu. Na formalnom tržištu, zarade su bile niiže za 28, 1% u odnosu na muškarce; na neformalnom tržištu, bile su niže za 39, 5% (Krstić, G. Stojanović, B., 2001:34). Jedan od razloga ove razlike jeste lošija obrazovna struktura žena u neformalnom u odnosu na formalni sektor. Naravno, osnovna i najveća razlika u zaradama rezultat je ukupnog granskog efekta.

Tokom 90-tih, stopa nezaposlenosti⁵⁴ u Srbiji iznosila je od 19, 7% tokom 1990, do 26, 8% tokom 1998. godine. U poređenju sa ostalim zemljama u tranziciji, to jedna od najviših stopa (UNICEF, 1997). Nezaposlenost u Srbiji je dugoročna pojava, budući da oko 80% nezaposlenih čeka na svoj posao i više od godinu dana. U odnosu na muškarce, učešće žena u broju ukupne nezaposlenosti se neprekidno povećava. Na primer, tokom 2000, učešće žena u ukupnoj nezaposlenosti iznosila je 54, 1%, a muškaraca 45, 1% (Anketa o radnoj snazi, 2000). Takođe, obrazovna struktura nezaposlenih žena je veća u odnosu na muškarce.

Izazovi transformacije na tržištu rada u Srbiji i očekivane rodne posledice

Iskustvo bivših socijalističkih ekonomija istočne i centralne Evrope, koje su u procesu tranzicije od 1989. godine, upozorava nas na bolnost ove društvene transformacije. U toku ovoga procesa, očekuju se značajne promene u položaju žene na tržištu rada. Nekadašnja istraživanja tranzicije u ovim zemljama (Funk and Mueller, 1993) već su potvrdila da su žene iskusile najveće gubitke na poljima kao što su: zaposlenost, društveno blagostanje i učešće u politici. U ovome radu, posebnu pažnju posvećujem izazovima transformacije na tržištu rada u Srbiji i očekivanim posledicama na relativni položaj žena.

Reforma tržišta rada treba da bude usklađena sa dinamikom globalne ekonomске reforme, naročito sa privatizacijom i liberalizacijom tržišta. Ustvari, reforma tržišta rada u slučaju Srbije podrazumeva njeno uspostavljanje. Ona pre svega podrazumeva ukidanje monopolâ na radno mesto i integraciju postojećeg neformalnog u formalno tržište.

⁵⁴ Stopa nezaposlenosti je odnos između broja nezaposlenih, koji aktivno traže posao, i aktivnog stanovništva (zaposleni plus nezaposleni). Aktivni poljoprivrednici nisu uključeni.

Očekuje se da ovi novi institucionalni uslovi, stvoreni Zakonom o privatizaciji (Službeni glasnik, 2001) i Zakonom o radu (Službeni glasnik, 2001), treba da osiguraju povećanje prosečne produktivnosti rada kroz smanjenje radnih sati i/ili broja radnika, kao i strukturnih promena. Očekivane strukturne promene će zahtevati veću mobilnost i fleksibilnost radnika, konkurentnost i selekciju zaposlenih, njihovu ličnu odgovornost i inicijativu. Nakon dužeg vremena, predviđaju se i promene u obimu i obrazovnoj strukturi, kao i u regionalnoj alokaciji zaposlenih.

Takođe, očekuje se da će za vreme ovih reformi, zvanično proglašljana socijalistička rodna jednakost izgubiti na značaju. Nije baš lako precizno utvrditi promene relativnog ekonomskog položaja žena tj. dimenzije rodnih nejednakosti za vreme procesa tranzicije. Ipak, nekadašnja iskustva Poljske i ostalih zemalja centralne Evrope, upozoravaju nas na postojanost rodnih razlika u platama kao i rodne diskriminacije u tranzicionoj privredi (Bedi, S. A., 2001, Pailhe, A., 2000). Može se očekivati da će se tokom tranzicije u Srbiji povećati nezaposlenost, zbog opadanja tražnje za radom sa jedne, i povećanja ponude rada, sa druge strane. Pored toga, povećaće se potražnja za radnom snagom u malim privatnim preduzećima, ali to neće značajno uticati na nivo nezaposlenosti. Sve u svemu, mogu se očekivati i izvesni pozitivni efekti svih ovih promena, ali one neće svima doneti korist. Pored toga, sve ove promene imaju svoje vremensko kašnjenje (time lag). Za kratko vreme, nezaposlenost će ostati visoka, a plate radnika niske.

Uopšteno govoreći, postoji nekoliko faktora, koji utiču na ponudu ženske radne snage: prihodi, nivo nezaposlenosti, učešće muškaraca u kućnim poslovima, broj dece, državna politika prema porodici i deci, raspoloživost kućnih aparata, društvene norme i vrednosti, koje se odnose na rad žena i učešće na tržištu rada (Dijkstra, A.G., 1997). Svi ovi faktori se odnose na zemlje u tranziciji, i na Srbiju. Od nekih faktora se ne očekuje baš neka značajnija promena, makar ne u početnim fazama tranzicije. Na primer, ne očekuje se značajnija promena broja dece. Ostali faktori, poput učešća muškarca u kućnim poslovima, kao i rodna stopa neplaćenog rada, takođe će ostati nepromenjeni.

Međutim, očekuje se promena nekih faktora koji utiču na ponudu ženske radne snage. U tom pogledu, najveća promena se već dogodila na nivou ideologije u svim bivšim socijalističkim zemljama. Iskustvo drugih ekonomija u tranziciji, upozorava nas

da se socijalistička razvojna ideologija, koja je promovisala rodnu jednakost u javnoj sferi, bliži svome kraju. U post-socijalističkim zemljama, socijalistička rodna ideologija se danas posmatra kao deo represivnog socijalističkog sistema. Ove ideološke promene, uticale su na novo zakonodavstvo i ženama su oduzele prednosti, koje im je socijalistička država garantovala. Najčešće, novoizabrane demokratske vlade, podržaju pravo žena da ostanu kod kuće. Na taj način tranzicija ojačava patrijarhalnu rodnu ideologiju.

Gore navedeni faktori, uticaće na smanjenje učešća žena na tržištu rada. Sa druge strane, žene će sve učiniti da se zadrže na tržištu rada, prvenstveno zbog toga što žele da osiguraju sopstvenu ekonomsku poziciju, kao i ekonomsku poziciju svojih porodica. Iz toga razloga se ne očekuje smanjenje ženske radne snage tokom ovih promena.

Šta se može očekivati u pogledu potražnje za ženskom radnom snagom u Srbiji? Da bismo predvideli buduće trendove potražnje ženske radne snage u Srbiji, potrebno je da pratimo dva nivoa analize:

Prvi nivo analize je analiza rodnosti i ekonomskih sektora. Reč je o perspektivi koje imaju žene u specifičnim privrednim sektorima, gde su one nedovoljno predstavljene ili previše zastupljene među zaposlenim ili nezaposlenim, i njihove mogućnosti zaposlenja u ostalim sektorima. Tako, mogućnosti zaposlenja žena u teškoj industriji su male. Proizvodnja u tim sektorima je kapitalno-intenzivna i nekonkurentna sa stanovišta izvoza u razvijene zemlje. Pri pokušajima restrukturiranja, u teškoj industriji bez posla najpre ostaju administrativni radnici, a to su uglavnom žene. Istovremeno, žene su pre-zastupljene u lakoj industriji, naročito u proizvodnji potrošačkih dobara. Mogućnosti novog zaposlenja u ovim radno-intenzivnim sektorima, zavisi od novih investicija i mogućnosti razvoja novog tržišta, uključujući i izvoz. U sektorima poput trgovine, turizma, bankarstva, komunikacija, itd., gde se očekuje najveći porast, uglavnom rade žene. Mogućnosti novog zaposlenja u ovim radno-intenzivnim sektorima, zavisi od novih investicija i mogućnosti. Tako, one mogu biti potencijalne korisnice ekspanzije. Ipak, u uslovima visoke nezaposlenosti, žene prve gube posao, naročito one obrazovanije i bolje plaćene, i to više u industriji, nego u drugim sektorima. Takođe, zapaženo je da su žene više zastupljene u slabije plaćenim sektorima. Svakako, to ne doprinosi samo nezaposlenosti, već i feminizaciji siromaštva.

Drugi nivo analize je analiza rodnosti i individue. Ovde se bavimo pojedinačnim situacijama, odnosno procenjivanjem šanse da žena, u poređenju sa muškarcem ili drugom ženom, zadrži ili izgubi svoj posao. Uopšteno govoreći, u Srbiji nezaposlene žene su većeg obrazovanja od muškaraca. Zbog velike odgovornosti za porodicu, žene se smatraju skupljom i manje pouzdanom, manje mobilnom i fleksibilnom radnom snagom, od muškarca. Budući da u zemljama sa tranzicionom ekonomijom, najbrže napreduje privatni sektor, sa sigurnošću možemo reći da će se rodni jaz u dohocima brzo produbiti, što će doprineti propadanju celog ekonomskog statusa žena, i verovatno uticati na njihovo učešće na tržištu rada.

Literatura:

1. Anketa o radnoj snazi, (2000), Beograd: Savezni zavod za statistiku,
2. Antonic, D. et al., (2001), Korupcija u Srbiji, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije
3. Aslanbeigui, N., Pressman S., Summerfield G., (1994), *Women in the Age of Economic Transformation, Gender Impact of Reforms in Post-Socialist and Developing Countries*, London and New York: Routledge
4. Bedi, S. A., (2001). Persistence of the Gender Pay Differential in a Transition Economy, *Economic Research Seminars*, Den Haag: ISS
5. Chant S. and Gutman, M., (2000), ‘Mainstreaming men into gender and development’ Oxfam Working Papers
6. Cleaver, F., (2000), Do men matter? Nenj horizons in gender and development, <http://www.id21.org/> (19. February 2002) University of Bradford: Development and Project Planning Centre
7. Country Profile for Yugoslavia, (2002), in TransMONEE, <http://www.eurochild.gla.ac.uk/Documents> (15 January 2002)
8. Dijkstra, A.G., (1997), Women in Central and Eastern Europe: A Labour Market in Transition, in: Dijkstra, A.G. and Plantenga, J., *Gender and Economics, A European Perspective*, London and New York: Routledge

9. Djuric Kuzmanovic, T., (1986), Privredni sistem i ekonomski teskoce Jugoslavije krajem sedamdesetih i pocetkom osamdesetih godina, Beograd: Ekonomski fakultet, mimeo
10. Djuric Kuzmanovic, T. (1995), 'From National Economies to Nationalist Hysteria - Consequences for Women', in H. Lutz, A. Phoenix and N. Yuval-Davis, eds., *Crossfires. Nationalism, Racism and Gender in Europe*, London: Pluto Press, pp.121-141
11. Djuric Kuzmanovic, T. (1997), Dirigovani nerazvoj, (post) socijalisticko iskustvo i feministička alternativa, Novi Sad: Expopres
12. Djuric Kuzmanovic, T., (2001), Ekonomika Jugoslavije - ekonomika razvoja i tranzicije, Novi Sad: Alef
13. Funk, N. and Mueller, M., eds. (1993) *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and Former Soviet Union*, New York, London: Routledge
14. Hettne, B., (1990) *Development Theory and the Three Worlds*, New York: Longman Scientific and Technical and John Wiley and sons, Inc,
15. Holzner, M.B., Truong, T. and Krahl, A. (1997) *Gender and Social Security, in Eastern Europe and the Countries of the Former Soviet Union, A Resource Guide*, Den Hague: ISS and NEDA
16. Krstic, G., Stojanovic, B., (2001), Osnove reforme trzista rada u Srbiji, Beograd, Smederevska Palanka: Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd: Ekonomski institut
17. Krstic, G. and Reilly, (2000), Gender Pay Gap in the FRY, Beograd: Ekonomski misao, no. 3-4
18. Lazic, M. (2000) Rekapitulacija, u: Lazic, M.(ed) *Raciji hod. Srbija u transformacionim procesima*, Beograd: Filip Višnjić
19. Markov, S. and Stankovic, F. (1991) Žene u preduzetnistvu i menadžmentu, u: S. Bolčić, B. Milošević and F. Stanković (eds.) *Preduzetnistvo i sociologija*, Novi Sad: Matica Srpska
20. Marsenić, D., sa prilozima Rikalovic, G i Jovanovic Gavrilovic, B.(1999), *Ekonomika Jugoslavije*, cetvrto izdanje, Beograd: Ekonomski fakultet

21. Milosavljevic, M. (11.15.2001) Žene na sve spremne. *NIN* (2655)
22. Ostergaard, L., (1992), *Gender and Development, A practical guide*, London and New York: Routledge
23. Pailhe A., (2000), Gender Discrimination in Central Europe during the Systemic Transition, *Economics of Transition*, 8, pp. 505- 535
24. Pošarac, A., (1998), Tržiste rada u Jugoslaviji - šta se dogodilo poslednjih godina?, u: Strategija razvoja Jugoslavije i uključivanje preduzeca u svetsku privredu, Zbornik radova sa savetovanja ekonomista na Kopaoniku, Savez ekonomista Jugoslavije, Vol. 25
25. Rathgeben, E. M., (1990) WID, WAD and GAD: Trends in Research and Practice, *Journal of Developing Areas*, Vol.XXIV, July
26. Reintegracija sive ekonomije i razvoj privatnog sektora, (2001), Beograd: Ekonomski institut i Liga eksperata
27. Smith, S., (2001), Why men? Why now? <http://www.id21.org> (17. December 2001)
28. Statisticki godisnjak Srbije, (2000), Beograd: Savezni zavod za statistiku
29. Visvanathan, N. (1997) Introduction to Part 1, in: Visvanathan, N. (co.), *The Women, Gender and Development Reader*, London and New Yersey: Zed Books Ltd, Dhaka: University Press Ltd, Bankok: White Lotus Co.Ltd, Halifax, Nova Scotia: Fernwood Publishing Ltd and Cape Town: David Philip, pp. 17-31
30. Vukotic, V., et al., (2000), Sistem i korupcija, Beograd: Institut drustvenih nauka, Centar ze ekonomksa istrazivanja
31. UNICEF (1997) *Women in Transition*. United Nations Children's Fund International; <http://eurochild.gla.ac.uk/Documents/monee/pdf/SUMMARY-6.pdf>.
32. Zakoni o privatizaciji, (2001), Beograd: Službeni glasnik
33. Zakon o radu, (2001), Beograd: Službeni glasnik republike Srbije

4.

Institucionalna uporišta rodnih nejednakosti u Srbiji u tranziciji*

U svim patrijarhalnim društvima mnogobrojni su primeri rodne diskriminacije i ženske podređenosti, sve do rodnog nasilja - i to kako u individualnom, tako i organizovanom obliku. Tako se i u srpskom patrijarhalnom društvu, tokom proteklih decenija, rodne razlike trajno obrću u korist muškaraca. Žene i ženski problemi ostaju pretežno nevidljivi. Kada se o ženi govori, onda je to, uglavnom, u kontekstu uloge na koju se ona najčešće svodi - uloge žene kao majke. Ovo poglavlje je, u celini gledano, posvećeno otkrivanju institucionalnih korena rodnih nejednakosti u Srbiji, u cilju definisanja predloga mera i akcija koje će doprinositi njihovom smanjivanju.

Rodne nejednakosti u Srbiji imaju, pored ostalih, i svoje institucionalno uporište. Pri tome, ne zanemarujem ni činjenicu da neostvarivanje, institucionalno već propisanih rodnih jednakosti, takođe biva izvor rodnih nejednakosti. Međutim, prevashodni predmet moje pažnje, u ovom poglavlju, jesu institucionalna uporišta rodnih nejednakosti sadržana u Zakonu o privatizaciji (2001) i Zakonu o radu (2001), kao ključnim, do sada usvojenim zakonima, koji obezbeđuju institucionalnu osnovu procesu tranzicije i privatizacije srpske privrede i društva. Ono što mene, pre svega, u ovom radu zanima, jeste da istražim koji su to ključni odnosi nejednakosti koje u patrijarhalnom miljeu

* Ovaj rad sastavni je deo Projekta Kreditiranje ženskog biznisa koji su zajednički realizovale sledeće organizacije: Asocijacija poslovnih žena - PAŽ, Vojvođanka – Regionalna ženska inicijativa, The STAR Network World Learning, Booz/Allen/Hamilton USAID Commercial Law Project, Radna grupa za jednakost polova Pakta za stabilnost .

našeg duštva trpi žena u tzv. javnoj sferi, i to u fazi tranzicije i privatizacije srpskog društva, koji proističu iz postojećih institucionalnih resenja.

Smanjivanje rodnih nejednakosti i promovisanje idealnog strategijskog partnerstva pretpostavlja i podrazumeva opredeljivanje poželjne uloge države u tom procesu. Takva uloga države, koja promoviše rodne jednakosti, tokom procesa tranzicije i privatizacije, obuhvata različite mere pozitivne diskriminacije usmerene prema ženama. Stoga, u zaključnom delu rada, preporučujem neke od ključnih mera koje promovišu fer konkurenčiju na tržištu.

Rodna jednakost kao osnovno ljudsko pravo i razvojni ideal

Jos davne 1948 godine od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija usvojena je Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima (Rezolucija 217III) kojom se naglašava da sva prava i slobode pripadaju svakome, bez obzira na rasu, **polnu** i versku pripadnost, političko i drugo mišljenje, nacionalno i društveno poreklo, imovinu, rođenje i druge okolnosti (Osnovni dokumenti o ljudskim pravima, 1998). Tokom osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka, pored prisutnih različitih oblika rodnih nejednakosti⁵⁵ i rodna jednakost postaje sve neupitniji razvojni ideal sve globalizovanijeg sveta (Giddens, A., Hutton, W., 2000). Iako je još dug put ka razvojnom idealu strategijskog rodnog partnerstva, brojni međunarodni dokumenti⁵⁶ propisuju i upućuju na poželjne korake na tom putu. Takođe, i postojeći Ustav Republike Srbije (čl. 13) kaže da su građani jednakimi svojim pravima i obavezama i da uživaju jednaku zaštitu pred državnim i drugim organima bez obzira na rasu, **pol**, rođenje, jezik, nacionalnost, religiju, političko i drugo mišljenje, obrazovanje, socijalno poreklo, imovinsko stanje i dr.

⁵⁵ Rodna nejednakost, kao što se to uobičajeno i podrazumeva, odnosi se na sve one nejednakosti između muškaraca i žena koje nisu njima biološki date, već su produkt određenih društvenih faktora i okolnosti u određenom društvu. Otuda, rodne nejednakosti između muškaraca i žena su različite od društva do društva, ali i promenljive unutar svakog društva.

⁵⁶Tako, na primer, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1976) garantuje muškarcima i ženama jednaku ekonomsku, socijalnu i kulturnu prava; Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (1979) zalaže se za jednako priznavanje i poštovanje osnovnih prava žena u svim sferama društvenog života Pekinška deklaracija i Platforma delovanja (1995) naglašavaju da su ljudska prava i osnovne slobode prava koja se stiču rođenjem, te da je njihova zaštita i unapređivanje u neposrednoj nadležnosti vlada, kao i da su pravažena i devojcica neotuđiv, integralan i nedeljiv deo univerzalnih prava; (Čopić, S. i dr., 2001:5-6).

S druge strane, u svim patrijarhalnim društvima, mnogobrojni su primeri rodne diskriminacije i ženske podređenosti, sve do rodnog nasilja - kako u individualnom, tako i organizovanom obliku. Tako se i u srpskom patrijarhalnom društvu rodne razlike, trajno obrću u korist muškaraca. Žene i ženski problemi ostaju pretežno nevidljivi. Kada se o ženi govori, u takvim, tradicionalnim, patrijarhalnim i autoritarnim društvima, kao što je to slučaj sa našim društvom, onda je to uglavnom u kontekstu uloge na koju se ona najčešće svodi - uloge žene kao majke.

Za ekonomiste, kao i druge, koji uopšte pristaju da vide rodne nejednakosti, nejednakosti u javnoj sferi su, od svih, najvidljivije. Ekonomisti, naime, nejednakosti koje karakterišu ljudsko društvo svode na samo one nejednakosti koje su jasno vidljive, odnosno kvantitativne i merljive, a to onda znači samo na ekonomske nejednakosti između muškaraca i žena u javnoj sferi. One obuhvataju rodne nejednakosti na tržištu rada: u nezaposlenosti i zaposlenosti.⁵⁷ Stoga feministička kritika, upućena ekonomskim teoretičarima i praktičarima, jeste da otvore i drugo oko kada izučavaju ekonomsku stvarnost da bi u toj stvarnosti primetili i ženu (Waring, M., 1989)⁵⁸.

Međutim, danas, usred globalizacije, postalo je opšteprihvaćeno da one politike razvoja koje ne uzimaju u obzir rodnost ne mogu biti uspešne sa širem društvenog stanovišta. Iz specifičnih razloga, danas i Međunarodni monetarni fond i Svetska banka takođe insistiraju na kriterijima rodne jednakosti (gender equality). Uočeno je, naime, da se društveni razvoj uspešnije realizuje u zemljama koje u svojim razvojnim strategijama, takođe insistiraju na smanjivanju rodnih nejednakosti, te da su upravo najsiromasnije one

⁵⁷ Za ekonomiste, naime, važi ona izreka da stvarnost posmatraju kroz samo jedno, muško oko; to u stvari znači da sve kategorije koje oni izučavaju, u startu tretiraju kao rodno neutralne, odnosno uglavnom muške. Međutim, ne samo ekonomisti, već većina naučnika, praktičara i tzv. običnih ljudi u patrijarhalnom društvu, bez obzira da li je reč o socijalizmu ili tranziciji, društvene fenomene i društvene promene tretira kao rodno neutralne.

⁵⁸ Naime, feministkinje koje se bave razvojem, smatraju da razvoj, u smislu dušvenog razvoja i napretka, može biti ostvaren samo ukoliko nisu ugroženi tzv. spoljni i unutrašnji limiti razvoja. Spoljni limiti razvoja odnose se na mir i opstanak same planete. Unutrašnji limiti razvoja određeni su sposobnošću društva da zadovolji osnovne (egzistencijalne) potrebe svojih članova. Razvoja nema ako su ugroženi mir i opstanak planete i ljudi, kao i sposobnost ljudi da zadovoljavaju svoje potrebe. Dalje, shodno tom alternativnom promišljanju razvoja, odnosno, Konceptu Drugog, humanog razvoja, razvoj koji se realizuje unutar tako postavljenih limita može se dalje vrednovati kao manje ili viže bolestan, odnosno zdrav razvoj (What Now, 1975).

zemlje u kojima rodne nejednakosti ostaju visoke (<http://www.worldbank.org/gender/prr/wp.htm>).

Rodne nejednakosti u Srbiji tokom proteklih decenija

Feministkinje teoretičarke su vec uveliko objasnile da je i pored proklamovane jednakosti polova, u socijalizmu takođe bila prisutna rodna nejednakost. Od žena se naime, očekivalo da prihvate ravnopravnu ulogu sa muškarcima u sferi rada, kao i u izgradnji socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, ali da pri tome tradicionalno-patrijarhalna struktura porodičnih i društvenih odnosa ostane manje-više netaknuta. U takvim okolnostima, žene su svoja, u socijalizmu stečena prava, dobrim delom, doživljavale kao dodatnu obavezu.

Kada je reč o jednakosti sa muškarcima u socijalizmu u pogledu plata za isti rad - i tu su žene prestale da imaju iluzije da su jednako placene (Puzigaća, M., 2002). One su, na primer, za isti rad, 1996 godine bivale plaćane 15% manje od muškaraca, dok je u 2000 godini ta razlika povećana za 2,6 procentna poena (Krstić, G., Stojanović, B., 2001). Takođe su cešće od muškaraca raspoređivane na poslove sa nižom stručnom kvalifikacijom od one koju već poseduju (Đurić Kuzmanović, 2002), odnosno, cešće su zaposlene u onim tzv. ‘ženskim’ sektorima privrede, ili društvenih delatnosti koje, već tradicionalno, imaju niže plate po radniku (SGS, 1999).

Drustveni kontekst u kojem su se žene u Srbiji nalazile, tokom devedesetih godina prošlog veka, bio je **od strane države dirigovani nerazvoj privrede i društva** (Đurić Kuzmanović, T., 1997). On obuhvata različite ekonomске, ali i ne samo ekonomске, mere koje je država preduzimala, tokom protekle decenije, kojima je sprečavala i odbijala tranziciju. Od strane države dirigovani nerazvoj privrede i drustva proizveo je odsustvo normalnih uslova za realizaciju potencijala svih ljudi, ali je takođe kreirao i složene i delom posebne posledice za zene. To je **kontekst rodne nejednakosti i muške dominacije**, koji je tokom devedesetih godina, podržavan i favorizovan od strane države kroz:

- Preovlađujući nedostatak kulture nenasilja;
- Odsustvo normalnih socijalnih struktura na račun tzv.'fasadnih institucija'; kao i

- Razaranje društva kao posledicu svega predhodnog.

Takav vladajući ekonomski i socijalni sistem u Srbiji bio je prisutan kako u domaćinstvu, tako i na tržištu i u društvu. Tako su, patrijarhalni društveni odnosi i patrijarhalni sistem vrednosti, zajedno sa seksizmom, predstavljali osnovu na kojoj je nacionalizam, tokom poslednje decenije, konstruisao žene kao simbol svoje politike.

Žene su iskusile bolne konsekvene tog procesa i o(p)stajale su kao dvostrukе žrtve nasilja: od strane Muškarca i od strane Države. Kroz masovne medije, kao i kroz predhodni Srbijanski parlament i druge institucije, država je podrzavala ovaj porast maskulinizma i nacionalističkog tretmana žena kao majki, koji je njih sputavao da iskažu svoje ukupne potencijale.

Istovremeno, od 1989 godine, procesi trazicije i privatizacije uveliko se, odigravaju u Istočnoj i Centralnoj Evropi, kao sto se uveliko propituju i njihovi visoki socijalni troškovi i drugi, manje očekivani efekti. Srbija, tokom devedesetih godina, odoleva tranziciji, ali istovremeno proživljava burne, dramatične i radikalne društvene promene. One svoj sintetički izraz nalaze u drastičnom osiromašenju stanovništva, većem od socijalne cene koju, kao ljudski trošak tranzicije, plaćaju pomenute bivše socijalističke zemlje Evrope.⁵⁹ Iako se oblici i sadržaji reformi u Istočnoevropskim zemljama razlikuju od zemlje do zemlje, sličnost u položaju žena je već zapažena (Funk, N. and Mueller, M., 1993., Aslanbeigui, N., Pressman S., Summerfield G., 1994, Holzner, M.B., 1997,

⁵⁹ Dosadašnje tranzicione reforme ovih zemalja, uglavnom su se odvijale u dve faze, odnosno, počivale su na dva komplementarna programa: stabilizacije i strukturnih reformi. Stabilizaciona politika se pretežno usmerava na tražnju u cilju smanjivanja inflacije i spoljnog deficit-a. Ona treba da obezbedi stabilne makroekonomiske temelje ekonomiji koja kreće u strukturne reforme. Strukturalna politika se usmerava na ponudu i efikasnost korišćenja resursa, kao i na reformu u pojedinačnim sektorima poput trgovine, industrije, finansijskog sektora.

Dosadašnje iskustvo različitih (ne samo tranzicionih) zemalja, koje su preduzimale reformske pokušaje, pokazuje da je najsigurniji put ka razvoju, poboljšanje politike u mnogim aspektima, ali i prihvatanje nekoliko opštih principa i iskustava:

1. Obezbeđivanje stabilnih makroekonomskih temelja
2. Konzistentan i celovit paket mera
3. Oročavanje i optimiziranje brzine reforme
4. Simultanost i efikasno sekpcioniranje reforme
5. Socijalni konsenzus i program
6. Usklađenost sa institucionalnim kapacitetima društva
7. Uloga države i obim državne uključenosti u ekonomske tokove
8. Demokratičnost režima
9. Smanjivanje korupcije

Neki od tih uslova su od manje, neki od veće, a neki od kritične važnosti za uspeh reforme (World Development Report, 1991).

Beyond Transition, 2000). Svako istraživanje potvrđuje da su reforme doprinele pogoršanju društvenog položaja žena.

Institucionalna uporišta rodnih nejednakosti u Srbiji

Od 5 oktobra 2000 godine i Srbija se, konačno, zvanično prikljucila procesu tranzicije. Tranzicija, u slučaju Srbije, označava prelaz iz delimično napuštenog privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja, i post-socijalističkog, dirigovanog nerazvojnog tipa društva, koji je trajao od 1990-2000 godine, u tržišnu privredu.

Usvajanje Zakona o radu (2001) i Zakona o privatizaciji (2001) ozvaničili su početak tranzicije našeg postojećeg ekonomskog sistema ka ekonomiji sa integralnim tržištem kojeg čine: faktori (rad i kapital) i gotova dobra. U celini gledano, u pomenutim zakonima ostaje nedorečeno da li je u tržišnoj ekonomiji kojoj težimo, tržište dovoljan, objektivan i rodno-neutralan mehanizam. Naime, sam nacionalni projekat srpskog društva je nedovoljno definisan: prema kakvom tipu društva stremimo? Da li je to demokratsko društvo liberalno-kapitalističkog, ili socijalno-demokratskog tipa? Vrednosni ideali srpskog društva, i pored nekih već usvojenih institucionalnih rešenja, i dalje su njegove vrednosne dileme: kako u pogledu stava prema tržištu, tako i prema ulozi države u privredi i društvu. Do danas je prilika definisanja nacionalnog projekta srpskog društva propuštena.

Duboke vrednosne dileme i otezavaju formulisanje institucionalnih resenja, usložnjavaju i komplikuju njihovo usvajanje i dodatno zamagljuju rodnu optiku u njima sadržanu. Tako, u Zakonu o privatizaciji, generalno gledano, preovlađuje neo-liberalističko polazište koje sugeriše da je zadatak države samo da kreira institucionalni ambijent za delovanje tržišta i da obezbedi temelje makroekonomskoj stabilnosti (World Development Report, 1991, 1996). Pojednostavljen shvatanje tržišta, naime, previđa činjenicu da se društvo ne sastoji od bezličnih pojedinaca i privrednih subjekata, već od ljudi koji pripadaju određenim društvenim grupama - klasi, rasi i naciji⁶⁰. Odnosi snaga između i unutar tih grupa su različiti i pripadanje svakoj od njih nosi za pojedinca ili

⁶⁰ Ovim društvenim makrovarijablama feministička teorija je dodala mezo varijable roda i starosne grupe (Harding, S., 1987, Pearson, R., Jackson, C., 1998).

ograničenje ili prednost. Prema tome, uslov za realnu fer tržišnu konkurenciju jeste postojanje jednakih mogućnosti⁶¹, uzimajući u obzir grupne nejednakosti (Bujišić, B., 2001). Princip jednakih mogućnosti, dakle, pretpostavlja očuvanje ženskih stečenih socijalnih prava a od države zahteva sprovođenje mera pozitivne diskriminacije za žene koje obezbeđuju fer tržišnu konkurenciju između oba pola.

Zakon o privatizaciji

Zakonom o privatizaciji (2001: VIII) izvršiće se uspostavljanje jasne vlasničke strukture nad preduzećima. To ce jasno otkriti činjenicu da je srpska privreda u svojini muškaraca. Iako ce položaj svih radnika postati inferioran u odnosu na poslodavce, jer će i formalno izgubiti vlasništvo nad društvenom svojinom, položaj ženske radne snage biće jos teži. Naime, ženska radna snaga u ogromnom broju slučajeva ne poseduje bilo kakvu imovinu na svom imenu. Takođe, često se dešava da čak i kad je imovina vlasništvo žene o njoj odlučuje muškarac. Te činjenice dramatično sužavaju ženske mogućnosti u otpočinjanju sopstvenog biznisa. S druge strane, banke i druge finansijske organizacije najčešće uslovljavaju davanje kredita za otpočinjanje samostalnog posla garancijom u obliku vlasništva nad nekretninom. U takvim okolnostima, ženama će biti dodatno otežano samozapošljavanje. Stoga, u nastavku iznosimo predlog mera pozitivne diskriminacije usmerenih prema ženama, koje se odnose na Zakon o preduzećima i koje promovišu fer konkurenciju na tržištu:

- Kod odabiranja najboljeg strateškog partnera preduzeća ključne tačke kontrole su: Agencija, Ministarstvo, Vlada i Skupština – treba obezbediti organizovanu žensku kontrolu na svim tackama - dakle, u Agenciji za privatizaciju, Akcijskom fondu,

⁶¹ Stoga je Međunarodna organizacija rada (MOR), donela *Konvenciju C156 o jednakim mogućnostima* čiji potpisnik je i Jugoslavija koja se odnosi na radnike sa porodičnim odgovornostima. Ovom konvencijom se promoviše razvoj javnih dečjih i drugih ustanova koje su u službi porodice, kao i razumevanje **principa jednakih mogućnosti** i tretmana između zaposlenih muškaraca i žena i problema zaposlenih sa porodičnim obavezama (<http://www.awin.org.yu>)

Centralnom registru za hartije od vrednosti i Privatizacionom registru (XI) obezbediti organizovano učešće i kontrolu od strane žena.

- U svim preduzećima i ustanovama koja realizuju pravo na besplatno sticanje akcija neophodno je obezbediti učešće od minimum 30% žena (IX). Alternativno: vrednost besplatnih akcija za žene treba da bude do 30% veća u odnosu na muškarce (X).
- U pripremi aukcije preduzeća koje se vrši u preduzeću (IX), kao i u tenderskoj komisiji (XIII) neophodno je organizovano učešće i kontrolu od strane žena.
- Pravo na učešće u raspodeli kapitala iz Privatizacionog registra bez naknade imaju svi punoletni građani, izuzev onih koji su to pravo ostvarili na osnovu prenosa kapitala bez naknade zaposlenima (XIV) – žene treba favorizovati, stimulativnjim kriterijima...
- Preispitati mogućnost pokretanja posebnih kreditnih linija za preduzetnice u komercijalnim bankama.

Zakon o agenciji za privatizaciju

- U organima Agencije (Upravnom i nadzornom odboru, direktor) obezbediti ne samo zastupljenost žena do 30%, već i organizovanu kontrolu ostvarivanja fer konkurenčije i rodne jednakosti tokom postupka privatizacije.
- Formirati odeljenje za besplatnu pravnu pomoć pri Agenciji za privatizaciju radnicima i radnicama čija su prava povređena u postupku privatizacije

Zakon o akcijskom fondu

Sredstva akcijskog fonda, kao specifične državne organizacije koja predstavlja državu u privatizaciji, treba iskoristiti za realizaciju mera obezbeđivanja fer konkurenčije i pozitivne rodne diskriminacije na trojak način: stimulisanjem ženskih kupaca koji će poboljšati upravljanje u subjektima privatizacije, restruktuirati poslovanje i obezbediti nove investicije.

Oformiti investicioni fond koji će objediniti individualne i institucionalne investitore, za razvoj ženskih preduzeća, odnosno za programe kreditiranja i ulaganja u ženska

preduzeća, kao i pružanje podrške programima za javno zagovaranje ženskog preduzetništva, udruženjima preduzetcica i sl..

Zakon o radu

Načelne primedbe na Zakon o radu, odnose se na favorizovanje materinstva na račun roditeljstva i na diskriminisanje muškaraca u pravu da se brinu o deci (Obrazlozenje Predloga promena Nacrtta zakona o radu, 2001, Primedbe na Predlog zakona o radu, 2001).

- Obezbediti doedukaciju žene za nove poslove u svim slučajevima kada je tokom trudničkog i porodiljskog odsustva prestala potreba za istim radnim poslovima koje je predhodno obavljala, kao i prioritet u raspoređivanju na nove radne poslove.
- Adekvatnim mehanizmom garantovati istu zaradu za isti rad u odnosu na muškarce.
- Obezbediti adekvatnu zaštitu pred državnim organima u slučajevima kada žena trpi rodnu diskriminaciju i olakšati proceduru dokazivanja u takvim postupcima, odnosno jačati inspekcijski nadzor i pooštiti kaznenu politiku, kako bi uticali na smanjenje povreda prava žena u procesu privatizacije

Predlozi za akciju: rodnost – od troška do koristi

Tranzicione promene i privatizacija vodiće daljem porastu nezaposlenosti žena, prvenstveno kao posledica ukrštanja dva suprotna trenda: opadanja tražnje za ženskim radom i povećanja ponude ženske radne snage. Najveće promene dešavaće se na ideološkom nivou, u smislu ohrabrvanja patrijarhalne ideologije. Naime, diskurs tržišne ekonomije i privatizacije i insistiranje na efikasnosti kao ključnom društvenom kriteriju, ugrožavace ženske pozicije. Tokom tranzicije zvanična socijalistička ideologija rodne jednakosti i ženske emancipacije u zemljama u tranziciji se odbacuje, jer se doživljava kao deo represivnog socijalistickog sistema... S druge strane, diskurs tržišne ekonomije koji je u ovim zemljama uveden i dalje jača, besplatno porodiljsko bolovanje i dečju zaštitu kao i druge pogodnosti koje su bile ženi na raspolaganju tokom socijalizma, doživljavaju se od strane Vlade i privatnih poslodavaca kao netržišne i time suvišne

kategorije, koje nije potrebno duže garantovati od strane države. Takva refeminizacija odgajanja budućih naraštaja ponovo gura ženu u privatnost i potencijalnu potčinjenost. Najranjivije grupe na tržištu rada, u tom smislu, jesu žene posle porodiljskog bolovanja, ali i žene iznad 50 godina starosti. Čak je za očekivati međusobnu nelojalnu konkureniju između ove dve društvene grupe žena. Naime, starija, vec penzionisana radna snaga, uglavnom usled siromaštva, ponovo izlazi na tržište rada i pristaje na nižu nadnicu od prosečne⁶².

Već predhodni argumenti govore u prilog potrebi da se redefiniše politika države prema rodnosti, tj. da se stav države prema rodnosti fokusira najpre prema ekonomskom aspektu porodnjavanja u cilju sagledavanja troškova i koristi koje rodnost kao kategorija sadrži (<http://www.uni-kiel.de/zif>). Da bi promovisala rodne jednakosti tokom procesa tranzicije i privatizacije srpske privrede država mora da pruzi adekvatan odgovor na najmanje sledeca ključna pitanja, koja se u razvijenim tržišnim privredama uveliko razmatraju:

- Koliko košta kada žena zaista zarađuje koliko i muškarac?
- Od kolike je koristi rodno-specifično favorizovanje raspodele zanimanja?
- Koliko je skupo ne uzeti u obzir liderske i ukupne potencijale žena?

Drugim rečima, uvažavajući iskustva drugih zemalja u tranziciji, kao i prve sopstvene rezultate u privatizaciji, posebnu pažnju treba posvetiti sledećim područjima:

- rodnosti i tržišta rada (odnosno platama, pristupima razlicitim zanimanjima, kvalifikacijama i balansiranom radnom veku...),
- rodnosti u globalizovanoj privredi (odnosno, novcu i resursima, ženama preduzetnicama, posebno u manje razvijenim područjima),
- rodnosti i liderstvu (rodnosti u organizacijama),
- društvenim troškovima rodnosti (zdravlju, bezbednosti, nasilju).

Nekoliko jugoslovenskih i međunarodnih ženskih konferenciјa⁶³ usvojilo je zaključke koji se odnose kako na različite mere osnaživanje žena, tako i na preporuke

⁶² Naravno, iako zakonski propisi mogu zabraniti, odnosno ograničiti mogućnosti radnog angažovanja penzionera na formalnom tržištu rada, kao što to postojeći Zakon o radu i čini, sama činjenica da u tranzisionim uslovima još uvek postoji neformalno tržište rada i da je društvo siromašno, široko omogućava međusobnu nelojalnu konkureniju između žena različitih starosnih grupa.

⁶³ Samo tokom ove i predhodne godine odrzane su sledeće međunarodne konferencije:

vladama, nevladinim organizacijama i sindikatima na nacionalnom i regionalnom nivou.

Uvažavajuci njihove predloge, posebno naglašavam značaj sledećih aktivnosti:

- Uvođenja evropskog socijalnog modela i dijaloga svih partnera o ključnim razvojnim pitanjima našeg društva.
- Formiranja baze rodnih indikatora (pored Nacionalnog plana..., 2000) neophodnih za praćenje i analizu raspoloživosti i upotrebe ženskih potencijala u najširem smislu. Na primer, za takvu analizu danas nedostaju podaci o tome
 1. koliko žena preduzetnica ima u ukupnoj populaciji preduzetnika,
 2. koje su najveće barijere prilikom pokretanja posla (finansiranje),
 3. u kojim delatnostima se žene najčešće odlučuju za investiranje (sektor usluga).
- Formiranja ženske preduzetničke mreže, s ciljem pružanja finansijske i informacijske podrške preduzetnicama u svim fazama razvoja od osnivanja preduzeća i njenog povezivanja sa asocijacijama preduzetnika radi zajedničkog uticanja na rad privrednih komora. Takođe, i u okviru postojećih organizacija, poput Agencije za razvoj, potrebno je osnovati odeljenje za zene.
- Osnivanja udruženja žena koja bi pratilo poziciju žena na tržištu rada, organizovalo diskusije o problemima u toj sferi i promovisalo jednakе mogućnosti za žene među zaposlenima i nezaposlenima na tržištu rada i u društvu, ali i formirati ženske sekcije pri sindikatu (gde ih nema) koje bi organizovano saradivale sa ženskim organizacijama.
- Organizovati pružanje savetodavnih usluga i pravne pomoći ženama kako bi se one osnažile, kako bi se povećalo njihovo samopouzdanje i kako bi one postale svesne svojih prava na tržištu rada, učestvovale u eliminisanju diskriminacije na tržištu rada i naučile kako da koriste svoja prava,
- Ustanovljenje biblioteke ‘radi pomoći ženama’ poput primera iz Česke (Hajna, Z., 2002) u kojoj bi se objavljivali naslovi poput: “Kako se odbraniti od diskriminacije”

1) CEBWA - Central European Business Woman's Academy, 3rd Annual Workshop «Financing Women's Businesses», October 5-7, 2001, Beograd,

2) Konferencija "Regionalne ženske ekonomski mreže", 27-29.10.00. Beograd i Backa Topola

3) Međunarodna konferencija «Uticaj privatizacije i strukturalnog prilagođavanja privrede u zemljama tranzicije na ekonomski i socijalni položaj žena »

“Imati svoje mišljenje i donositi odluke za sebe” sa osnovnim informacijama o zakonima. Neka od pitanja koja bi na taj način bila objašnjena jesu: šta je pravno savetovanje, kada je korisno i šta može time da se reši; pored toga, informacije o institucijama koje mogu da pomognu, koji je cilj Biroa rada, koji oblici savetovanja su dostupni (koji su besplatni, šta se dobija za uzvrat), osnovne informacije za preduzetnike, pomoć ženama posle porodiljskog bolovanja, rad kod kuće, korišćenje informacione tehnologije - prednosti i mane, šta je tzv. on-line posao (u čemu treba da se bude pažljiv, šta da se zahteva od poslodavca), traženje posla - kako da se radi na tome, intervjuji, pitanja koja treba da se postave, šta žena treba da zna o poslodavcu, koja su ženina zakonska prava i pravni zahtevi, kako da odgovori na pitanja lične prirode, šta uključiti u ugovor o zapošljavanju, kako se prijaviti za posao, šta biografija treba da sadrži.

- Usklađivanje ekonomskih mera tipičnih za tranziciju sa socijalnim merama u cilju zaštite porodica i pojedinaca; ugrađivanje specifičnih potreba žena i najugroženijih grupa (kao što su seoske žene, penzionerke, invalidkinje, samohrane majke, domaćice, mlade žene itd.) u socijalnu politiku i socijalne programe
- Donošenje sveobuhvatnih mera radi eliminisanja siromaštva, od konkretnih mehanizama za iskorenjivanje korupcije do programa ekonomskog opismenjavanja žena.

Literatura:

1. Bujišić, B., 2001, *Žene i tržišna konkurenčija*, Beograd: Indok centar, Asocijacija za žensku inicijativu, <http://www.awin.org.yu> (1.aprila 2002)
2. Copić, S., Grupković, B., Lazić, G., Dobrosavljević-Grujić, LJ., 2001, *Žene u Srbiji, Da li smo diskriminisane*, Beograd: Sekcija žena UGS “Nezavisnost” & ICFTU CEE Women’s network
3. Giddens, A., Hutton, W. and Giddens, A., eds. 2000, *On the edge. Living with global capitalism*. London: Jonathan Cape
4. Đurić Kuzmanović, uskoro, Gender Inequalities and Restructuring in the Clothing and Textile Industry in Vojvodina and Serbia: Case of SF Novitet, Novi Sad

5. Đurić Kuzmanović, T., 1997, *Dirigovani nerazvoj, (post)socijalističko iskustvo i feministička alternativa*, Novi Sad: Expopress
6. Hajná, Z., 2002, *Jednake mogućnosti na tržištu rada*, mimeo
7. Harding, S., 1987, *Feminism and Methodology, Social Science Issues*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press and Milton Keynes: Open University Press
8. Horvat, B., 1984, *Jugoslavenska privreda 1965-1983. Prognoze i kritike, Prijedlozi i rješenja*, Ljubljana, Zagreb: Cankarjeva založba
4. Krstić, G., Stojanović, B., 2001, *Osnove reforme tčišta rada u Srbiji*, Beograd, Smederevska Palanka: Centar za liberalno-demokratske studije, Ekonomski institut
5. *Nacionalni plan za žene u SR Jugoslaviji*, mart 2000, Beograd, Ekonomski Institut i Komisija za saradnju sa UNICEF-om u Vladi SRJ
6. *Obrazloženje Predloga promena Nacrtu zakona o radu*, 2001, Beograd: mimeo
7. *Osnovni dokumenti o ljudskim pravima*, 1998, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava
8. Pearson, R., Jackson, C., 1998, Introduction: Interrogating Development, Feminism, Gender and Policy, in: Pearson, R., Jackson, C., *Feminist Visions of Development*, London and New York: Routledge
9. *Primedbe na Predlog zakona o radu*, 2001, Beograd: Asocijacija za Žensku Inicijativu, <http://www.awin.org.yu>
10. Puzigaća, M., 2002, *Stanje i izazovi za rodnu ravnopravnost sad i ovde (u Jugoslaviji)*, Novi Sad: Scan
11. Statistički godišnjak Srbije, 1999, Beograd: Republički zavod za Statistiku
12. Waring, M., 1989, *If Women Counted, A New Feminist Economics*, London, Macmillan
13. What Now: Another Developmen, 1975, *Development Dialogue*, Uppsala 1/2
14. World Development Report, *The Challenge of Development*, 1991, New York: World Bank, Oxford University Press
15. World Development Report, *From Plan tom Market*, 1996, New York: World Bank, Oxford University Press

- 16.** Zakon o privatizaciji, jul, 2001, Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije
17. Zakon o radu, decembar, 2001, Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije
18. Zaključci CEBWA - Central European Business Womans Academy, 3rd Annual Workshop «Financing Women's Businesses», 5-7 oktobra, 2001, Beograd,
19. Zaključci Konferencije "Regionalne zenske ekonomске mreže", 27-29 oktobra.2000. Beograd i Backa Topola
20. Zaključci Međunarodne Konferencije "Uticaj Privatizacije i strukturnog prilagođavanja privrede u zemljama tranzicije na ekonomsko-socijalni položaj žena» 22-24 februara, 2002, Subotica: mimeo

Od rodne podredjenosti do strategijskog rodnog partnerstva

Da li će saradnja sa muškarcima pozitivno uticati na položaj žena? Da li će veće znanje o potčinjenosti i žena i muškarca umnogome doprineti rođnoj jednakosti?

Žene su dugo vremena ignorisane u teoriji, ali i u stvarnosti. Zato je tradicionalna razvojna teorija, kao što je neoklasična, koja je i osnova razvojne ideologije⁶⁴ procesa globalizacije, odbacivala žene i rodnost kao teorijsku kategoriju i istraživačku varijablu.⁶⁵ Međutim, pre više od trideset godina, razvojna ekonomija je uočila značaj rodnosti za realističnu analizu razvojnih procesa. Tako, koncept poput razvoja i rodnosti (GAD)⁶⁶ uvodi rodnost kao varijablu mezo nivoa u analizu razvojnih procesa. Rodnost podstiče holistički pristup društvenim procesima, vidljivosti položaja žene u razvojnoj teoriji i praksi. Štaviše, uvođenje rodnosti kao analitičkog sredstva, pomaže ženama da:

- Prihvate sebe kao važne učesnike u društvu,
- Prihvate doprinos muškarca, i
- Ne naglašavaju izrazito žensku solidarnost (Rathgeben, E.,M., 1990).

⁶⁴ Razvojna ideologija obuhvata: razvojnu teoriju ili grupu razvojnih teorija, ili grupu elemenata iz različitih teorija. Istovremeno, ona uključuje grupu strategijskih ekonomsko-političkih pravila, koji se u društvu koriste - npr. Marksizam je istovremeno razvojna teorija i razvojna ideologija (Hettne, B., 1990).

⁶⁵ Jedno od glavnih pitanja razvojne teorije odnosi se na formulisanje novog istraživačkog plana. Bez obzira na teorijsku perspektivu, varijable različitih analitičkih nivoa: mikro (lokalni nivo), meco (rodnost i klasa) i makro (država i međunarodni ekonomski odnosi), moraju se adekvatno povezati. Drugim rečima, analitički okviri novih istraživanja moraju analizirati odnos između različitih učesnika različite moći i njihovu strukturu na različitom analitičkom nivou.

⁶⁶ Naime, u razvojnoj ekonomiji, kao složenoj teorijskoj i nastavnoj disciplini, postoji nekoliko pod-disciplina: Žene u razvoju - Women in Development (WID), Žene i razvoj - Women and Development (WAD) i Rodnost i razvoj - Gender and Development (GAD). WID pristup se pojavio početkom 70-tih i povezan je sa teorijom modernizacije. WAD se razvio u drugoj polovini 70-tih godina iz teorije zavisnosti, kao svojevrsna kritika teorije modernizacije i WID pristupa. GAD se pojavio 80-tih, kao alternativa WID i WAD, pod uticajem socijalističkog feminističkog mišljenja (Visvanathan, 1997: 17-32).

Danas je jasno ne samo u alternativnom mišljenju, već i u vladajućem da razvojna politika koja ne uzima u obzir rodnost ima veoma ograničen domet i veoma visoke troškove rodnih nejednakosti. Društva sa visokom rodnom diskriminacijom plaćaju visoku cenu u siromaštvu, ekonomskom porastu i kvalitetu života. Zato su rodne nejednakosti najizraženije u siromašnim zemljama i u najsilomašnijim slojevima društva. Kakva je situacija u Srbiji? Prema podacima nedavnih istraživanja o ženama u Srbiji (Milosavljević, 2000), situacija je veoma loša. Žene u Srbiji rade 15 sati nedeljno više od žena u zapadnoj Evropi.

Iz tih razloga je očekivana dužina života žena na rođenju u Srbiji kraća za sedam godina nego u zapadnoj Evropi. Žene u Srbiji se uglavnom brinu o deci i porodici, a u njima preovladava osećanje odbačenosti. Većinu vremena žene provode na poslu ili radeći u kući; uglavnom jedu nekvalitetnu hranu, a ukoliko pate od neke hronične bolesti, skoro nikada ne traže lekarsku pomoć. Zbog svega ovoga, žene gotovo da misle da su njihovi najveći problemi: nasilje, trgovina ženama (sex trafficking), loša zdravstvena zaštita i kvalitet života. Poslednje što im je na umu, jeste uvođenje minimalne kvote za žene u političkim telima i podsticanje žena na menadžerstvo.

Stoga, kako da iz takvih okolnosti naglasim potrebu za razumevanjem položaja muškarca? Zaista, teorijski fokus istraživanja ženskog pitanja se sve više menja: od nabranja slučajeva ženske podređenosti muškarcima i iznalaženja njihovih rešenja (WID pristup), do analize društvenog odnosa između muškaraca i žena (GAD pristup). Ova teorijska potreba za razumevanjem položaja muškarca i žene, nije istovremeno praćena istim naporima u politici. Pored nekoliko izuzetaka, muškarci se veoma retko spominju u dokumentima rodne politike. Takođe, kada je to i slučaj, muškarci se posmatraju kao prepreke razvoju žena. Opšte je prihvaćeno da muškarci treba da predaju svoje dominantne položaje, kako bi se žene osnažile.

Zašto bismo, dakle, onda menjali fokus na muškarce?

Fokus na žene je nedovoljan i neadekvatan. Ukoliko želimo da proučavamo rodnost kao društveni odnos, moramo razumeti mušku poziciju i percepciju. Perspektiva Rodnosti i razvoja uključuje muškarce, te tako doprinosi promeni ideja o ulogama muškarca kao i vladajućeg koncepta muškosti. Ovaj pristup, individualne aktivnosti i uverenja muškarca i žene stavlja u jedan širi okvir društvenih, ekonomskih i političkih

promena. Najvažniji razlozi promene fokusa na žene i muškarce i njihove rodne razlike su sledeći (Cleaver, F., 2000):

Prvo, rodnost se odnosi na društveni odnos muškarca i žene, što je tema njihovog pregovaranja o međusobnim odnosima kako u privatnoj, tako i u javnoj sferi. Umesto biološkog redukcionizma, rodnost uključuje analizu društvenog konteksta u kome se formiraju rodne uloge i odnosi.

Štaviše, rodnost potvrđuje ideal jednakosti i društvene pravde, time što pretpostavlja da ona politika koja je senzibilisana ka smanjenju rodnih nejednakosti, doprinosi i većoj efikasnosti i humanijem razvoju. Društvene i ekonomski strukture mogu ograničiti muškarce i žene, ali oni imaju pravo da se oslobođe siromaštva i represije. Tako, proces njihovog jačanja, može im omogućiti da se oslobođe ograničenja, nametnutih njihovim stereotipnim rodnim ulogama.

Konačno, rodnost potvrđuje strategijsko rođno partnerstvo kroz ideju da je promena prema rođnoj jednakosti moguća i sve izvesnija: ukoliko je možemo ostvariti u porodici, lokalnim zajednicama i organizacijama, to znači da su nam muškarci potrebni kao partneri i saveznici. Naravno, da će, pri tome, budućnost doneti nova i složenija iskušenja za njihove rodne uloge. O tome, drugom prilikom.

Rodnost i tranzicija u Srbiji

Žene su predugo bile ignorisane u razvojnoj teoriji i praksi. Međutim, feministička kritika razvojnih studija uvela je koncept rodnosti u teoriju, i naglasila značaj rodnosti u razvojnoj praksi različitih zemalja. Rodna analiza čini ženski položaj vidljivim i ukazuje na sistemske rodne nejednakosti i isključenost žena iz razvojnih procesa. Istovremeno, uključivanje drugih društvenih kategorija u rodnu analizu (klase, etniciteta, rase...) skrenulo je naglasak sa prirodne ženske solidarnosti i sestrinstva ka mnogo sofistiranim razumevanju razlika među samim ženama i time omogućilo realističnije strategije promene (Rathgeben, E.,M., 1990). Postalo je jasno (ili bi bar tako trebalo da bude) da one politike koje ne uspevaju da uključe rodnost ne uspevaju da razumeju i obuhvate ogromne delove društva.

U Srbiji, kao i na mnogim drugim mestima, trenutno malo institucija obraća pažnju na žene ili razmatra kakve bi bile posledice ekonomskih i drugih politika na žene. U Srbiji su uglavnom žene te koje se bave ženskim problemima. Njihova istraživanja potvrđuju da se položaj ženskog dela stanovništva u Srbiji brzo pogoršavao tokom protekle decenije. Milosavljević (2000) na primer, pokazuje da su se društvene i ekonomske teškoće sa kojima se Srbija suočava odražavale na svakodnevni život tako da žene u Srbiji žive 7 godina kraće od žena u Zapadnoj Evropi, ali i da rade 15 sati nedeljno duže od njih. One su lošeg zdravlja i i veoma niskog životnog standarda (uključujući ishranu). Iz tih razloga, većina žene smatra da su kvalitet života, zdravstvena sigurnost i nasilje za njih najveći problemi, dok je politička participacija žena za njih od sekundarne važnosti. One ne brinu o broju žena u političkim partijama.

Prema tome, ono što je u Srbiji potrebno jeste da rodnost - ili bar žene – budu ponovo uzete u obzir, kao i da predhodno postojeće mere zakonske i društvene zaštite ne budu izbačene, kao što to poslovica kaže, zajedno sa prljavom vodom propale socijalističke države i Miloševićevog režima. Iskustvo drugih zemalja u tranziciji pokazuje da će taj cilj biti teško ostvariti.

